TC.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İHVAN-I SAFA'DA EVRİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK

HAZIRLAYAN
KÜBRA AKDOĞAN

Malatya-2022

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İHVAN-I SAFA'DA EVRİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Kübra AKDOĞAN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK

Malatya-2022

ONUR SÖZÜ

"İhvan-ı Safa'da Evrim" başlıklı bu tezi hazırlama sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, faydalandığım bütün kaynakları hem metin hem de kaynakçada kurallarına uygun olarak belirttiğimi beyan ederim.

Kübra AKDOĞAN

ÖNSÖZ

Ansiklopedik tarzda yazdıkları *Risaleler* sayesinde X. yüzyılın ilmi ve felsefi seviyesini gösteren İhvan-ı Safa'nın felsefesi bütün yönleriyle ele alınıp incelenmeye değerdir. Bu çalışmada İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışını ortaya koymak için başta İhvan-ı Safa tarafından yazılmış olan elli iki risaleden oluşan beş ciltlik eserleri başvuru kaynağı olarak seçilmiştir. Tezin sağlıklı neticeler vermesi ve konunun daha iyi aydınlatılması için ikincil kaynaklara da başvurulmuştur. Birinci bölümde evrim ve tekamül kavramları irdelenmiş, evrim teorisinin ve Müslümanlardaki tekamül nazariyesinin seyri ortaya konulmuş ve ayırıcı niteliklerine değinilmiştir. İkinci bölümde İhvan-ı Safa topluluğu kısaca tanıtılmış, ardından tekamül nazariyeleri bütün yönleriyle ele alınıp açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise İhvan- Safa'nın tekamül anlayışı ile evrim teorisi karşılaştırılarak benzer ve farklı yönleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Tezi hazırlama aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK'a teşekkür ederim. Ayrıca bütün süreç boyunca yanımda bulunup beni destekleyen annem, babam, kardeşlerim ve eşime teşekkür ederim. Varlığıyla bana güç katan oğlumun, başarılarıyla bizi gururlandırmasını temenni ederim.

Kübra AKDOĞAN

Malatya, 2022

ÖZET

İhvan-ı Safa, İslam düşüncesinin en zirvede olduğu, aynı zamanda siyasi çekişmelerinin yoğun olduğu Abbasi devletinin son dönemlerinde Basra'da ortaya çıkmış bir topluluktur. Onlar dönemin mevcut siyasi ve ideolojik hareketliliğinde dikkat çekmemek ve gayelerine rahatça ulaşmak için faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmüşlerdir. İslam toplumunda yeniden birlik ve beraberliği sağlayarak, dini ve ilmi uzlaştıracak şekilde İslam düşüncesini zirveye çıkarmayı hedeflemişlerdir. Bu çalışmada İhvan-ı Safa'nın felsefesi baz alınarak evrim anlayışları açıklanmaya çalışılmıştır. İhvan-ı Safa'da gerçek manada bir evrim fikrinden bahsedilebilir mi?, İhvan-ı Safa'da hangi tür evrim fikri bulunur?, İhvan-ı Safa'nın evrim anlayışı İslam diniyle ne derece uyumludur?, İhvan-ı Safa'nın evrim anlayışı günümüz modern evrim teorileri ile bağdaştırılabilir mi? bu sorulardan hareketle problem alanları oluşturulmuş ve bu alanlarda gerekli literatür taraması yapıldıktan sonra bu çalışma ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimler: Evrim, Tekamül, İhvan-ı Safa, Din Felsefesi

ABSTRACT

Ikhwan al-Safa is a community that emerged in Basra in the last period of the Abbasid state, when the Islamic thought was at its peak and political conflicts were intense at the same time. They carried out their activities in secret in order not to attract attention in the current political and ideological activity of the period and to reach their goals easily. They aimed to reconcile religion and science by providing unity and solidarity in the Islamic society. In this study, the understanding of evolution was tried to be explained based on the philosophy of the Ikhwan al-Safa. Is it possible to talk about the idea of evolution in the Ikhwan al-Safa?, What kind of evolution idea is found in the Ikhwan al-Safa?, To what extent is the Ikhwan al-Safa's understanding of evolution compatible with the religion of Islam?, Can Ikhwan al-Safa's understanding of evolution be reconciled with today's modern evolutionary theories? Based on these questions, problem areas were created and after the necessary literature review in these areas, this study was put forward.

Keywords: Evolution, Evolution, Ikhwan al-Safa, Philosophy of Religion

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

vb.	: Ve benzeri
ed.	: Editör
çev.	: Çeviren
ss.	: Sayfa aralığı
s.	: Sayfa sayısı
yy.	: Yüzyıl
TDK	: Türk Dil Kurumu
vs.	: Ve saire
nşr.	: Neşreden

GİRİŞ

Âlemin ve insanın yaratılışı konusunda eski dönemlerden beri fikir beyan eden bir çok düşünür olmuştur. Farklı kültürlerin ve medeniyetlerin gelişmesiyle beraber bu konulardaki görüşler de değişkenlik göstermiştir. Ancak âlemin yaratılışı, insanın oluşumu konusunda günümüze kadar halen kesin bir sonuca varılmış değildir. 19. yüzyılın ortasında Charles Darwin öncülüğünde ileri sürülen bir yaklaşım bu konulardaki merakı farklı bir yöne çekmiştir. Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisi hem kendisi hem de yandaşları tarafından bu konulardaki ideolojik kargaşaya kesin bir çözüm olarak görülmüştür. Ancak bu teori sadece eski dönemlerden beri var olan evrim anlayışına farklı bir yaklaşımı içerir. Evrim iddiasının tarihsel arka planına bakıldığı zaman bu anlayışın oluşmasına yardımcı olan fikirlerin Yunan filozoflarına dayandığı anlaşılacaktır.[1] Bu iddianın gelişmesinde şüphesiz Müslüman filozofların da katkısı olduğu açıkça bellidir. Onların görüşleri her ne kadar Kur'an-ı Kerim'e ve İslam geleneğine paralel olsa da eserleri incelendiği zaman evrim fikrine rastgelmek mümkündür. Bu çalışmamızda Müslüman düşünürlerden biri olan İhvan-ı Safa'nın evrenin ve insanın yaratılışı konusundaki görüşlerini dikkate alarak tekamül anlayışları ortaya konulacaktır.

İhvan-ı Safa'nın evrim hakkındaki görüşleri incelendiği zaman dönemin koşulları ve bilimsel alt yapısının yetersizliğinden dolayı günümüzdeki evrim teorisi kadar bir bilimsellik arz etmediği görülecektir. Buna rağmen bu çalışma evrime dair yaklaşımların Darwin'den önce Müslüman düşünürler arasında da var olduğu iddiasını güçlendirecek ve bir kanıt oluşturacak niteliktedir. İhvan-ı Safa felsefesi incelendiğinde onun eklektik bir yapıda olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu çalışma bizlere gösterecektir ki onların evrim fikirleri hem Kur'an'a hem de Yunan felsefesine dayanır. Ayrıca bu çalışma, evrim teorisi üzerinden yapılan ateizm veya din karşıtı tartışmalarına da bir katkı sağlayacaktır. Çünkü günümüzde evrim teorisinden hareketle bazı ateist düşünürler Tanrı'nın varlığını yok sayarlar. Ancak Müslüman düşünürler arasında Kur'an'a dayandırılan bir tekamül anlayışının var olduğunu bilmek evrim anlayışının ateizm ile özdeş olmadığını bizlere gösterecektir. Bu meselede önemli olan husus;

---

[1] Mehmet Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış Teorisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), s. 12

evrim ile kastedilenin evrim teorisi olmadığını bilmektir. Çünkü evrim çok geniş bir mefhum olmakla birlikte içerisinde bir çok farklı yaklaşımı da barındırır. Bu çalışmada bu meseleye ayrıntılı bir şekilde değinilecektir. Bu açıdan İhvan-ı Safa'nın felsefesine bakıldığı zaman evrim hakkındaki görüşleri evrim iddiasından ayrılır. Onların görüşleri daha çok tekamül eksenindedir. Bu yüzden bu çalışmada onların bu anlayışları tekamül diye adlandırılacaktır.

İhvan-ı Safa, tekamül nazariyesini Kur'an'ın akılcı ve bilimsel yapısından hareketle ortaya koymuştur. Bu yüzden onlar sık sık Kur'an'a başvurup ayetlerden alıntılar yapmışlardır. Bu sebepten ötürü *Risaleler*in birçok yerinde ayetlere rastlamak mümkündür. Bu durum bizlere onların argümanlarını destekleyecek kanıtları Kur'an'dan aldıklarını gösterir. Böylece onlar ayetleri referans alarak hem Kur'an'ın bilime ve akla uygun olduğunu göstermişlerdir, hem de kendi argümanlarına birer kanıt oluşturmuşlardır.

İhvan-ı Safa, tekamülü sadece kozmolojik ve biyolojik alanda ortaya koymakla kalmaz aynı zamanda bu yaklaşımı hem psikolojik hem de sosyolojik alanlara da tatbik etmiştir. Hatta bunun sayesinde sosyal ve psikolojik evrim hakkında sistematik bir şekilde görüş bildiren ilk filozof topluluğu olmuşlardır.[2] İhvan-ı Safa'nın tekamül hakkındaki görüşlerine bütünsel bir açıdan bakılmalıdır. Çünkü onlar sosyo-psikolojik tekamül hakkındaki görüşlerini kozmo-biyolojik tekamül anlayışlarına dayandırarak açıklamaya çalışmışlardır. Bu yüzden bu çalışmada İhvan-ı Safa'nın tekamül hakkındaki görüşleri hem kozmo-biyolojik hem de sosyo-psikolojik açıdan incelenecektir.

İhvan-ı Safa, evrenin çok uzun yıllar evvel yaratıldığını ve gök cisimlerinin bireysel hareketleri esnasında yarattığı etkiyle kainattaki hadiseleri etkilediğini söyler. Onlara göre yıldızların devirleri esnasında yarattığı bu etki sonucunda; medeniyetler dünyanın bir yerinden diğerine aktarılır, devletlerin hükümranlığı bir toplumdan diğerine geçer, kültürler bir topluluktan diğerine devredilir. Bu etkiler sonucunda sadece sosyal ve kültürel hadiseler yaşanmaz aynı zamanda jeolojik bir takım olaylar da meydana gelir. Onlara göre yeryüzünde bir değişim ve dönüşüm meydana gelir bu durum gezegenlerin hareketleri sonucunda gerçekleşir.

[2] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 83

İhvan-ı Safa'nın kozmolojik tekamül modeline göre Allah, Külli Ruhu bütün varlıkların ana türlerini oluşturmaya kabiliyetli kılmış ve böylece onun tekamülü sonucunda çeşitli ruhsal varlıklar ardından semavi cisimler onun da ardından temel unsurlar en son ise temel unsurların bileşiminden meydana gelen maden, bitki, hayvan ve insan oluşmuştur. Bu tarz bir tekamül esnasında varlıklar, aşama aşama gelişerek, her tür kendi içerisinde sınırsız ancak diğer türlerden bağımsız bir şekilde tekamül ederek meydana gelmiştir.

İhvan-ı Safa'ya göre türler madenlerden bitkilere, bitkilerden hayvanlara, hayvanlardan da insanlara doğru ard arda gelişmişlerdir. Bu türler arasındaki varlıklardan noksan olan yetkin olandan daha evvel yaratılmıştır. Ancak Allah her türün bireylerine yaşam mücadelesi içerisinde daha yetkine doğru gitme, nihai amacına ulaşma gücü vermiştir. Allah'ın kendilerine doğuştan verdiği bu güç sayesinde varlıklar tekamül ederek bir üst mertebeye geçebilirler. Bu tekamül esnasında her tür kendi içerisinde daha iyisini verebilmek için değişip, dönüşecek; ancak asla başka bir türe dönüşmeyecektir. İhvan-ı Safa, varlık türleri arasında bir yakınlık kurarak türler arasında ara formlar belirlemiştir. Onlara göre madenlerin başı toprağa sonu ise bitkiye, bitkinin başı madenlere sonu ise hayvanlara, hayvanların başı bitkiye sonu ise insana, insanın başı hayvana sonu da meleklere bitişiktir. Bu varlık tabakaları arasında bulunan ara türler her iki âlemin de özelliklerini özünde barındırır. Bu çalışmada bütün bunlara ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

Bu çalışmada asıl gayemiz; İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışını her yönüyle ele alıp incelemek ve onların evrim anlayışlarının tekamül ekseninde ilerlediğini bu yüzden günümüzdeki evrim teorisinden farklılaştığını ortaya koymaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EVRİM TEORİSİ-TEKAMÜL NAZARİYESİ

Evrim kavramı ile kastedilen günümüzdeki Darwin'in ortaya koymuş olduğu evrim teorisi mi yoksa Müslüman düşünürlerin ileri sürdükleri tekamül nazariyesi mi? Bu bölümde bu problemi yanıtlamaya çalışacağız. Evrim, literatüre sonradan girmiş bir kavramdır; ancak onun evvelinde bu kavram yerine Türkçe'de tekamül terimi kullanılmıştır. Tekamül kavramı ile evrim anlayışı birbiriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir. Bu bölümde bunun sebeplerine yer vereceğiz. Bununla beraber evrim düşüncesi ile mekanik evrim teorisinin ayrımının yapılması gerekir. Bu bölümde bu tarz bir ayrımın yapılmasının gerekliliklerine de değinilecektir.

Evrim teorisinin gelişimine katkısı olan bazı şahısların görüşlerine kısaca yer verilerek evrim teorisinin Darwin'den evvel başlayan ve günümüze kadar gelen serüveni özetlenecektir. Ayrıca Darwin'den asırlar evvel yaşamış olan Müslüman düşünürlerin tekamül anlayışlarına yer verilecek ve böylece evrim teorisi ve tekamül nazariyesi arasındaki farkların anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1. Evrim ve Tekamül Kavramları

Evrim ve tekamül kavramları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılır; ancak her ikisinin de ifade ettiği anlamlar farklılık gösterir. Evrim kavramı felsefe sözlüğünde şöyle tanımlanır:

> "Evrim: Bir şeyin, bir değişim ve gelişmeler dizisi, derece derece gerçekleşen bir değişme süreci içerisinde, daha kompleks, daha farklı bir organizma yada organizasyona doğru gelişmesi, dönüşmesi. Bir şeyin potansiyelinin belli bir sonuç, hedef yada amaç yönünde gelişmesi. Değişme ya da oluş türlerinden biri olarak, ağır ağır, yavaş yavaş, farkına bile varılmadan gerçekleşen değişim. Biyolojide, canlı varlıkların yeryüzünün tarihi boyunca geçirdikleri dönüşümlerin tümü. Canlı varlıklar ve doğal çevreleri söz konusu olduğunda, canlılara ve kalıntılarına ilişkin empirik gözlemden çıkan bir sonuç olarak basitten karmaşığa, homojenlikten heterojenliğe geçiş süreci"[3]

Evrim kavramına tarihsel bir çerçeveden bakıldığında, bu kavramı kullanmak yerine Lamarck, *le transformisme* (dönüşüm), Darwin *descent with modification* (değişerek türeme), Haeckel, *descendenz-theorie* (türeme teorisi) sözcüklerini

---

3 Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü (İstanbul: Paradigma Yayıncılık,1999), s. 325.

kullanmıştır.[4] Bilhassa Darwin'in ilk başlarda bu kavramı neden kullanmadığıyla ilgili dikkat çekici iki görüş var: Birinci nedeni; Darwin'in zamanında embriyoloji alanında bu kavram onun kullanmış olduğu "değişerek türeme" kavramına zıt bir anlamda kullanılıyordu. İkinci nedeni ise; o zamanlarda evrim kavramı İngitere'de "ilerleme" anlamına denk gelecek şekilde sarf ediliyor olmasıdır. Kimi şahıslara göre, Darwin organik değişimin, organik ilerleme olarak anlaşılmasından hoşnut değildi. Evrim kavramının yaygın olarak kullanılması Herbert Spencer'dan sonra olmuştur. Sonuç olarak Darwin'in değişerek türeme olarak adlandırdığı söylemini daha kısa ve daha özlü olan *evolution* (evrim) kavramıyla sonradan değiştirmiştir.[5]

Türkçede evrim kelimesinin ilk kullanımı 1935 yılında olmuştur. Bu kullanım sadece bir karşılık bulma çabasıydı. Bu tarihten evvel, Fransızca olan *evolution* kelimesinin yerine Türkçede tekamül terimi kullanılmıştır. Bilimsel olarak ilk kullanımı, Türkçe Terimler Cep Kılavuzu'nda olmuştur. Ayrıca 1938'de çıkartılan biyoloji ders kitabında tekamül kavramı da yer almıştır. Bu kitabın dikkat çeken özelliklerinden biri de, iç kapak kısmında "Kültür bakanlığınca liselerin ikinci sınıfları için yazdırılmış ve Türk Dil Kurumunca kabul edilen Türkçe terimlerle birinci defa olarak bastırılmıştır." notunun bulunmasıdır. 160 sayfadan ibaret olan bu kitapta, "Türlerin Değişmeleri ve Tekamül Teorileri" adlı 10 sayfalık bölüm bulunmakla birlikte bu kitabın en sonunda ise Darwin, Spencer ve Mendel gibi önemli evrimcilerin resimlerine yer verilmiştir. Bunlara ilaveten 1937 yılında çıkartılan Biyoloji İlk ve Orta Öğretim Terimler Sözlüğü'nde evrim terimi bulunmaz. O zamanlar *evolution* kelimesi için değişim anlamı kullanılıyordu.[6]

Evrim kelimesi daha sonra 1942 yılında TDK tarafından yayımlanan Felsefe ve Gramer Terimleri adlı Türkçeleştirme kılavuzunda kullanılmıştır. Bir grup uzamanın hazırlamış olduğu bu çalışmada, "tekamül" terimi yerine evrim kelimesinin kullanılması oy çokluğuyla uygun görülüp kabul edilmiştir. Bu uzman grupta yer alan Mustafa Namık Çankı, kabul edilen bu karşılığın çok da isabetli olmadığını şöyle ifade etmiştir:[7]

---

[4] Recep Alpyağıl, Evrim ve Tasarım (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 17
5 Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım,* ss. 17-18

[6] Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım,* s. 18
[7]Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım,* s. 19

> "Dil Kurumu: Evrim . Mastarını görmüştük. (Bakz. Contraposition) - Evermek, evlendirmek - evirmek, çevirmek (Tarama dergisi) - Evermek, evlendirmek (Halk Ağzı) - Kamus-ı Türki, birbirinden farklı iki manayı bağlamak suretiyle hata ettiği gibi, Dil Kurumu kelimeye haiz olmadığı ve maksada uymadığı bir manayı vermiştir. Anlamı evirip çevirmiştir."[8]

Evrim sözcüğünün *evolution*un karşılığında kullanılması ancak 1950'lerden sonra yaygınlık kazanmıştır.[9] Hem Batı dillerinde hem de Türkçe'de evrim kavramı literatüre sonradan girmiş ve yaygınlık kazanmış bir kavramdır. Bu yüzden evrim kavramı farklı kişiler tarafından farklı manalarda kullanılmıştır. Günümüze kadar evrim kelimesinin karşılığında kullanılan; ancak değişik manalara denk gelen kelimelerden bazıları şunlardır:

Tekâmül: Sözlükte " tamamlanmak, mükemmelleşmek" gibi anlamlara denk gelen kemal kökünden türemiştir. Günümüzde bilim ve felsefe dilinde "*evolution*" karşılığında kullanılır.[10]Tekamül, bir organizmanın kendi iç bünyesinde değişiklikler geçirerek belirli bir düzeye ve olgunluğa varması yani kemale ermesidir. Tıpkı bir elmanın çekirdeğinin elma ağacı haline gelmesi gibi.[11] Yaygın olarak "*evolution*" kelimesine karşılık kullanılan kavram takamüldür.

İstihâle: Bazı İslam alimleri "*evolution*" karşılığı olarak bu kelimeyi kullanmayı uygun görmüşlerdir. Ancak alimlerin bu kavrama yükledikleri anlam ile evrim sözcüğünün belirttiği anlam arasında hiçbir bağ yoktur.[12]

Tahavvül: Bu kavramın ifade ettiği anlam ile "evrim"in manası karşılanmaya çalışılır. Ancak tahavvül ile anlatılmaya çalışılan husus; moleküllerin veya atomların bir merhaleden başka bir merhaleye geçmesidir.[13]

Sonuç olarak şuna kesin olarak varılabilir ki; tekamül, istihale ve tahavvül sözcükleri ile evrim mefhumu tam olarak karşılanmaz. Buna sebep olarak da evrimin yeni bir kavram olmasından dolayı Arapça'da tam olarak bir karşılığının bulunmaması gösterilebilir. Ayrıca teoriye yapılan eklemeler, bu kavrama denk gelecek yeni

---

8 Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım*, s. 19
9Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım* , s. 19
10Mehmet Bayraktar, "Tekamül Nazariyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi (*Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40. Cilt, ss. 337-338
11 Okay Toltay, "Evrim Teorisİ-Tekamül Nazariyesi Darwin Patentli midir?", *Akademya:Fikir-İlim-Sanat Dergisi*, 14 Eylül 2017, 3. Dönem 1. Sayı, s. 1
12 Toltay, "Evrim Teorisi-Tekamül Nazariyesi", s.1
13 Toltay, "Evrim Teorisi-Tekamül Nazariyesi", s. 1

kelimeler aramaya sevk etmiştir.[14]Evrim mefhumuna karşılık kullanılan bu kelimeler dışında tatavvur, tebeddül gibi kelimeler de kullanılmıştır.[15]

Evrim kavramı Türkçede belirli kelimelerle karşılanmaya çalışılmış ama tam olarak karşılığı bulunmuş değildir. Ancak kullanılan kelimelerden en isabetlisi ve en yaygını tekamüldür. Bu durum beraberinde belirli sıkıntıları da getirmiştir; tekamülle kastedilen anlayış ile evrim arasında benzerlik olmasına rağmen farklar da mevcuttur.

Evrim, aynı zamanda tekamüldür. Tekamül: Daha mükemmele doğru gitmek, çıkmak ve tırmanmaktır.[16] Yani evrim tekamülü kapsar. Aşağıda da görüleceği gibi evrim ileri yönde bir gelişim de olabilir, aksi yönde bir gerileme de olabilir. İleri yönde bir gelişme olması halinde; varlıkta mükemmelleşme hali gerçekleşir ve böylece oluşum halindeki varlık tekamülün son evresine varmış olur.

Evrimin tanımı ve ifade ettiği anlam aralığıyla ilgili belirsizlikler hüküm sürmektedir. Genellikle İslam geleneğinde evrim teorisi, "tamamlanmak", "mükemmelleşmek" anlamlarına karşılık gelen kemal kökünden türetilen "tekamül nazariyesi" kavramıyla ifade edilir. Batıder'nın literatüründe ise bu teori, genelde canlı türlerinin ortak bir atadan evrim geçirerek farklı türlere ayrıldıkları ve günümüzdeki biyolojik çeşitliliğe kadar varıldığını savunan felsefi bir ekol şeklinde tanımlanır.[17]

Bu noktada tekamül nazariyesini mekanikçi evrim anlayışından ayırmak gerekir. İslam düşünce tarihine bakıldığı zaman birçok filozofun tekamül olayını ele alıp incelediği görülür. Onlar bunu yaparken tekamül anlayışlarını hem Kur'an'a dayandırmış hem de Aristoteles başta olmak üzere Eskiçağdan sürüp gelen yolu terk etmemelerinden dolayı doğada var olan oluşumları ve canlı türlerin birbirine dönüşümlerini, daima basitten karmaşığa ya da ilkelden mükemmele doğru giden tekmil aşamalarını maddi ve manevi gelişme olarak algılamışlardır. Hatta onların çoğu için denilebilir ki; doğada gerçeklemiş veya gerçekleşmekte olan hadiseleri hep doğaüstü manevi güçlere bağlamışladır. Müslüman filozoflarının ortaya koyduğu oluşum ve

[14]Toltay, "Evrim Teorisi-Tekamül Nazariyesi", s. 1
[15]Bayraktar, "Tekamül Nazariyesi", s. 40. Cilt/338
[16]H. Mustafa Genç, *Yaratılış ve Evrim Teorileri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1985), s. 105
[17]Harun Çağlayan, "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış", *İhya: Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6/Sayı:2, Temmuz 2020, s. 486

dönüşüm kuramını çağımızdaki evrim teorisinden ayırmak için "tekamül" olarak adlandırmak daha uygun görünür.[18]

"Evrim" kavramıyla, genelde, daha basit bir varlıktan daha kompleks bir varlığın oluşması anlaşılır. Mesela gaz bulutlarının sıkışması sonucu gezegenlerin oluştuğu bir kozmolojik düzeydeki evrim gibi oksijen ve hidrojenin bir araya gelmesi ile suyun meydana geldiği kimyevi düzeydeki bir evrim de "evrim" teriminin kapsamına dahil olur. Biyoloji alanında Lamarck akabinde Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisiyle canlı türlerinden her biri, diğer türlerin değişimi sonucu meydana geldiği kabul edilir. Buna karşın türlerin sabitliğini savunanlar "Evrim Teorisi"nden daha farklı bir pozisyona girerler. Nazzam, Biruni ve İhvan-ı Safa gibi filozofların ortaya koymuş oldukları fikirlerden hareketle "evrimci" terminolojiyi anımsatan ifadeler kullandıkları kabuledilebilir; ancak türlerin dönüşümüyle yeni türlerin oluştuğunu savunan biyolojik evrim teorisini savundukları söylenemez. Bu noktada canlılar arasında "hiyerarşik varlık mertebeleri" olduğu görüşü ile Evrim teorisini ayırt etmek gerekir. Varlıkları hiyerarşik bir şekilde sıralayan düşünürler; madenlerin sonunu bitkilere, bitkilerin sonunu hayvanlara bitişik bir şekilde varlıkları sıralayıp insanı da bu sıranın en üstüne yerleştirirler. Ancak bu varlıkların birbirinden değişerek oluştuğunu da iddia etmezler. Görüldüğü gibi canlıları hiyerarşik varlık mertebelerine göre sıralarken bu canlıların birbirlerinden evrimleştikleri iddiası yokken evrim teorisinin en temel görüşü budur. Bu yüzden bir filozofun türler arasında hiyerarşik bir sıralama mümkün görmesinden hareketle evrim teorisini savunduğunu söylemek pek tutarlı olmayacaktır.[19] Bu yüzden Müslüman düşünürlerin evrim anlayışlarını, mekanik evrim teorisinden ayırmak için tekamül nazariyesi olarak anmak daha mantıklı görünür.

Müslüman filozofların tekamül anlayışlarında yüce bir Yaratıcı yer aldığından ve doğanın, insanın değişiminde bu Yaratıcı etkin olduğundan dolayı tekamül anlayışları Batı'dan farklıdır. Müslüman filozoflara göre Allah evreni ve türleri, evrimleştirici bir özellikte yaratandır. Bu durum Allah'ın adaleti ve sünnetidir, hatta İbn Haldun'un dediği gibi Allah'ın bir kanunudur. Anlaşıldığı üzere Müslüman filozofların tekamül anlayışları dini kaynaklıdır. Onlar genelde canlıların oluşumunu dört maddeye

[18] Ali Sinan Bektaş, "Charles Darwın'in Evrim Anlayışı İle Henrı Bergson'un Yaratıcı Tekâmül Anlayışının Mukayesesi", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, s. 7

[19] Caner Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı (*İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2009), s. 36

bağlamışlar ve bunu aşamalı bir şekilde sürüp giden bir ilerleme şeklinde anlatmışlardır. Onların bu aşamalı tekamül anlayışları evrim teorisi ile ortak bazı hususlar içerse de teorilerinde tesadüflere yer olmadığı için farklı bir kefeye konulmalıdır.[20]

Müslüman düşünürlerde "evrim" fikrinin var olduğunu iddia edenler üç çeşit evrimden bahsederler: Birincisi biyolojik evrimdir; bu evrimin temel iddiası türlerin değişimidir. İkincisi de sosyal evrimdir; bu tür evrimde medeniyetlerin gelişimi gibi etkenler vardır. Üçüncüsü psikolojik evrimdir; insanın ahlaki ve manevi gelişimini ele alır. Günümüzde yapılan hatalardan biri; birçok kişi "evrim" terimiyle "evrim teorisi"ni algıladığından dolayı bu üç evrim türünden herhangi birinden bahsedilince bunlar arasındaki ayrımı yapamamaktadır. Mesela Mevlana'nın manevi gelişimi içeren şiirlerine "biyolojik evrim teorisi"ni önceledi şeklinde yapılan değerlendirmeler hatalıdır ve doğruluğu iddia edilemez. Bunun yerine Mevlana'nın daha çok psikolojik evrime işaret ettiği ve ruhsal gelişimden bahsettiğini söylemek daha çok yerinde olacaktır.[21]

Müslüman düşünürlerden bazılarının doğal seçilim ve dönüşümcülük hakkında görüş beyan etmeleri önemli olmakla birlikte onların ifadelerine dayanarak evrim teorisini onların ortaya koyduğuna dair yeterli ve ikna edecek bilgilere sahip değiliz. Ayrıca canlılar dünyasında doğal seleksiyonun var olduğunu iddia etmek ile yeni türlerin, cinslerin, familyaların oluşumunu doğal seleksiyona bağlamak birbirinden çok faklıdır. Canlıların, türlerin değişimi sonucunda ortaya çıktıklarını söylemek ile bu değişimin sınırlı olduğunu söylemek birbirinden farklı fikirlerdir. Sonuç olarak birçok ünlü Müslüman düşünürün felsefelerinde "evrim" anlayışının var olduğunu söylenebildiği gibi bunu günümüz evrim teorisi ile karıştırmamak gerekir.[22]

Anlaşıldığı gibi tekamül nazariyesini ile mekanikçi evrim anlayışı birbirlerine benzemelerine rağmen aralarında yok sayılmayacak derecede önemli farklar da bulunur. Müslümanların tekamül anlayışlarında yüce bir Yaratıcı'nın varlığı sözkonusu ve evrendeki varlıklara evrimleşme hareketini veren de yine bu yüce Yaratıcı'dır. Bu yönüyle tekamül nazariyesi, evrim teorisinden tamamen farklılaşır. Müslümanların tekamül anlayışlarında türler birbirlerine dönüşmez. Onlar sadece türler arasında bir

---

[20]Bektaş, "Darwın ile Henrı Bergson Mukayesesi", s. 14
[21]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 37
[22]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 37

yakınlık olduğunu ve bunun sonucunda ara türlerin var olduğunu iddia ederler. Ayrıca bu türlerin bireylerinin de kendi içerisinde aşamalı bir ilerleme katederek kemale erdiklerini düşünürler. Böylece bu varlıklar arasında hiyerarşik bir sıra ve düzen oluştururlar.

Evrim kavramının kullanımı yaygınlık kazanmadan önce tekamül kavramıyla karşılandığına değinmiştik. Bunun sebeplerinden biri de evrimin çok geniş bir alan olmasıdır. Evrim içerisinde bir çok yaklaşımı barındırır. Konunun daha anlaşılması için evrimin çeşitlerine ve özelliklerine kısaca değinmekte fayda var.

2. Evrimin Çeşitleri

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın tamamı "evrim" meselesinin hüküm sürdüğü dönemlerdir. Bu yüzyıllarda "evrim" kavramıyla anlatılmak istenen aşamalı ve gelişmeci bir süreçtir. Evrim, Schelling'de doğaya, Hegel'de idealist ve insanlık tarihine, Marx'ta materyalist ve ekonomik ilişkilerin belirlediği tarihe, Darwin'de ise bütün canlı türlerinin birbirine dönüşerek meydana geldiği biyolojik evrim teorisine dayanır. Hegel, felsefesinde "evrim" kavramına merkezi rol veren bir filozoftur. Ancak o hiçbir zaman evrim teorisini andıran bir yaklaşım sergilememiştir; türlerin birbirinden evrilmesi fikri onun felsefesinde yer almaz. Dolayısıyla düşünürlerin, felsefelerinin merkezine evrimi koymalarından hareketle onların evrim teorisini kabul ettiklerine dair bir kanaate varmak doğru olmaz. "evrim" kavramı ile "evrim teorisi" ilişkili olduğu bir gerçektir; fakat bu ilişki kesin anlamda özdeşliği beraberinde getirmemektedir. Aslında "evrim" kavramının daha basit, daha kötü, daha aşağı durumdan daha kompleks, daha iyi, daha üst duruma geliştiğini ifade eden manası en az karşılığını "evrim teorisi"nde bulur.[23]

Evrim kavramı evrensel bir yasa hükmünde olduğu için evrim teorisi onun sadece bir yönüne açıklık getrir. Tıpkı yelpazenin bir kanadı gibi düşünebiliriz. Evrim mefhumuna felsefesinde yer veren birçok filozof olmuştur. Bunlardan her biri evrimi farklı açılardan ele almıştır. Kimi sosyolojik, kimi psikoloji, kimisi de biyolojik alanda bu kavramı kullanmıştır. Ancak bunlardan en çok ses getireni Darwin'in biyolojik

---

[23]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 74

alanda ortaya koyduğu evrim teorisidir. Burada da ifade edildiği gibi evrim mefhumu ile Darwin'in bu teorisi ortak paydaya sahip olmalarına rağmen özdeş değillerdir.

Canlıları gözlemleyen biri gerçekten evrimin bir yasa olduğunu, bu yasanın sadece canlıları kapsamadığını bilir. Evrim evrensel bir yasadır. Evrimin evren için geçer bir yasa olduğuna ve bu yasanın durmadan bir gelişmeyi, mükemmelleşmeyi izlediğini Herbert Spencer gibi onunla aynı dönemlere denk gelen Friedrich Engels, Karl Marx ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel gibi dialektikçiler de kabul ederler. Onlara göre evrim bir yasa mesabesinde anlam kazanmıştır. Bu anlam sadece mantıkça belirmiş değil aynı zamanda ahlakça da ortaya çıkmıştır. [24] Evrim çok farklı yaklaşımları içerisinde barındıran bir mefhumdur. Geçmişten günümüze kadar bir serüveni olan bu anlayışın çeşitlerine ve özelliklerine değinelim.

Evrimin çeşitli olduğunu kabul edersek üç ayrı evrim türünden bahsetmemiz gerekecektir; cansızların, canlıların, ruhun evrimi. İnorganik (cansızların) evrimi: Bilimsel araştırmalar sayesinde dünyamızın bugünkü şekline ulaşmasının milyonlarca yıl sürdüğü anlaşılmıştır. Jeologlar, radyoaktif ışınlara ve fosillere dayanarak yer kabuğunun oluşum aşamalarını gösteren "jeolojik zaman çizelgesi"ni hazırlamışlardır. Araştırmacıların hazırladıkları evrim takvimine göre yeryüzü "ERA" denilen beş aşamadan geçerek günümüzdeki haline gelmiştir.[25]

Organik (canlıların) evrimi: Bir canlı türünün bireyleri, kendi aralarında ürer, çoğalır ve nesilden nesile kendi türlerinin gensel özelliklerini koruyarak taşırlar. Ancak zaman geçtikçe yeni nesildeki genlerde bir takım yeni özellikler ortaya çıkar. Yeni genleri taşıyan bu şahıslar, ötekilerle karışır. Eğerki bu yeni özellikleri taşıyan bireyler hayatta kalmayı başarırlarsa ve üremeye devam ederlerse, birkaç nesil sonra doğanın seçimine bağlı olarak bu yeni özellikler o tür içerisinde yayılım gösterir. Nihayetinde bir organizmada beliren bir değişim, o türün sürekli özelliği haline gelir.[26]

Ruhun evrimi: Gökler âleminden yeryüzüne inen ruhun evrim geçirerek akli yeteneklerinin farkına vararak Yaratıcı'sını bilmesidir. Kainatın yaratılmasında ki gaye;

[24]Ş. Teoman Duralı, *Hayatın Anatomisi Canlılar Bilimi Evrim ve Ötesi (*İstanbul: Dergah Yayınları,2020), s. 87
[25]Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Evrim ve Tasarım,* ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık,2013), s. 117
[26]Ateş, "Kur'an'a Göre Evrim", s. 119

insanın yaratılmasıdır, insanın yaratılmasındaki gaye ise ruhun Allah'ı bilmesidir. Allah'ı tanımakla ruhun evrimi başlar ve Allah aşkı, insanın ruhunu tamamen sarar ve insan, beşeri varlığını Allah aşkında eritir. Allah'tan gelen akıl ve ruh, evrim sayesinde yetenekler kazanır ve O'nunla birleşerek kemale erer. Allah'ı tanıyan ve O'na kulluk eden insanın ruhu kötü duygulardan arınarak yükselir. Ancak o zaman insan, tekamülün zirvesine ulaşmış olur.[27] Sonraki bölümlerde görüşlerine yer vereceğimiz İhvan-ı Safa, bu üç tür evrimi kendi anlayışına göre yorumlamıştır. Onların felsefesinde canlıların, cansızların ve ruhun tekamülünü görmek mümkündür.

Anlaşıldığı gibi evrim inancı veya görüşü sadece canlıların ortaya çıkma meselesi ile ilgilenmez. O aynı zamanda diğer ilimlere ve konulara da uygulanan, hayatın her alanıyla meşgul olan bir yasadır. Mesela insanların akıp giden asırlar boyuna çok tanrılı din inancından tek tanrılı din inancına yönelmesi evrimin sonucu olduğu iddia edilir.[28]Avcı toplayıcı bir toplumda aynı bölgede yaşayanlar hayatlarına devam etmek için o bölgede etkin olan insanüstü düzeni kavramak ve ona uygun davranışlarını geliştirmelerine yarayacak inanç sistemini oluşturmaları animizmi doğurmuştur. Tarım devrimi ile beraber değişen hayat şartları dini bir devrimi de beraberinde getirmiştir. Krallıkların ve ticaret ağlarının genişlemeye başlamasıyla beraber insanlar, güçleriyle bir ticaret havzasının hepsine erişebilen üst varlıklarla iletişim kurabilme ihtiyacı duymuşlardır. Bu ihtiyaçlarını karşılama çabaları ise çoktanrılı dinleri doğurmuştur. Çoktanrıcılığa inanlar zamanla çoktanrıcı inançtan koparak sadece kendi Tanrılarının gerçek olduğuna ve bu Tanrının evrenin üstün gücü olduğuna inanmaya başlamışlardır. Böylece tek tanrılı dinler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dinlerdeki bu değişim, dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak animizm çoktanrılıcılığın içinde çoktanrıcılık da tek tanrıcılığın içinde yaşamaya devam edecektir.[29]

> "Wilson, dinlerin; beyinlerin evriminin sonucu olarak açıklanabileceğini ve böylece dinlerin ahlakın kaynağı olduğuna dair iddianın geçersiz olacağını savunur. Ona göre, insan beyninin evriminde etkili olan "doğal seleksiyon" insanı kültürünün ve dinlerin oluşumunda da etkilidir."[30]

Demek ki dinler ile insan yaşantısı arasında bir doğru orantı bulunur. İnsanlar yeryüzünde gelişimlerini sürdürdükçe dinlerde de buna uygun olarak gelişim

---

[27]Ateş, "Kur'an'a Göre Evrim", ss. 131-132
[28] Genç, *Yaratılış ve Evrim*, s. 65
[29]Yuval Noah Hararı, *Hayvanlardan Tanrılara Sapıens*(İstanbul: Kolektif Kitap, 2017), ss. 213-219
[30] Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 397

göstermişlerdir. İnsanlığın en ilkel olduğu dönemde ilkel dinler hüküm sürerken, günümüzde insanlığın gelişimene bağlı olarak dinler de en üst noktasını yaşar. Sonuç olarak şu yargıya kesin varılabilir; insanlar geliştikçe buna bağlı olarak dinler de bir gelişim serüveni geçirmişler. Dinlerin tekamül etmesi meselesi İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışında da yer alır. Onların felsefelerinde dinler tekamül geçirerek insanlığın gelişimine katkıda bulunurlar; ancak bununla sınırlı kalmaz; insanların gelişimiyle beraber dinler de bir nevi tekamül geçirirler.

Herbert Spencer, evrim teorisini sosyoloji alanına uygulayarak "sosyal darwinizm" yaklaşımını öne sürmüştür. Bu yaklaşıma göre evrimsel süreçte en kuvvetli olanın hayatına devam ettiği ve var olma mücadelesini sürdürdüğü kabulünü toplumlara da uygulanabileceği ve böylece bu toplumların ilerlemesi, refahını arttırması ve gelişimini tamamlaması mümkün hale gelecektir. Bazı kişiler, Nazi ideolojisinin teşekkülünde Sosyal Darwinist yaklaşımın etkili olduğunu düşünürler. Hitler *Kavgam* adlı kitabında bu görüşü destekleyecek şu sözleri söylemiştir: "Yaşamak isteyen savaşmalıdır ve ezeli savaşın hayatın bir kanunu olduğu bu dünyada, savaşmayanın var olmaya hakkı yoktur."[31] Görüldüğü gibi doğa seçilimden hareketle yeni bir evrim çeşidi ortaya atılmıştır. Sosyal evrim de denilen bu tarz evrim İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışında görülür. Onların sosyal tekamül yalaşımlarında yeryüzü ve medeniyetler tekamül eder. Sonraki bölümlerde bu konuya ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Toplumların gelişiminde etkin güç olarak görülen "güçlü olanın hayatta kaldığı" ilkesi biyolojik evrim teorisinnin doğal seçilim anlayışının sonucudur. Sosyal evrimde sözkonusu olan bu seçilim şu şekilde gerçekleşir: Evrim, doğal seçilim aracılığıyla topluluklar ve çevreleri arasında ard arda ortaya çıkan etkileşimlerle gerçekleşir. Çevre ile topluluk arasındaki etkileşim uzun süre sabit kalırsa, doğal ayıklanmada en zayıf kalan bireyler saf dışı kaldıktan sonra yani mükemmelliğin son raddesine ulaşıldığında, daha fazla ilerleme imkansız hale gelir. Çevre şartlarında farklılıklar oluncaya dek topluluklar sabit kalır. Ancak çevre şartlarında değişiklikler meydana geldiği andan itibaren topluluklar, beliren şartlara uyacak şekilde evrimleşir.[32] Anlaşıldığı gibi biyolojik evrimde olduğu gibi sosyal evrimde de evrimleşmeyi sağlayan en önemli esas en uygunların hayatta kalmasıdır.

---

[31]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 401
[32] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, s. 178

Evrimin türleri arasında en çok dikkat çekeni ve en çok üzerinde durulanı biyolojik evrim teorisidir. Biyolojik evrim teorisi için bir takım ortak özellikler sayılabilir. Bunlara kısaca değinelim.

Evrim biliminde gelişme, belli bir türün bir ya da birkaç bireyinde ortaya çıkan değişikliklerin, soyaçekim yoluyla aktarılmasıdır. Söz konusu olan bu değişiklik canlıda ortama uyma yetisini arttırabileceği gibi azaltabilir de. Bu yüzden evrim biliminde kullanılan "gelişme" her zaman gündelik dildeki olumlu anlamıyla anlaşılmamalıdır. Gündelik dilde "gelişme" ilerleme, yükselme, büyüyüp serpilme anlamlarına denk gelir. Evrim biliminde "gelişme" bu anlamlara geldi mi olumlu gelişme, gelmedi mi olumsuz gelişme olur. Evrimde gelişme her zaman olumlu sonuca vardırmayacağı günümüzde anlaşılmış olan bir durumdur. Demek ki gelişme, her türde bir şekilde meydana gelir. Bu ya ortama uygun düşme yani "ilerleme" ya da ortama ters düşüp "gerileme" olur.[33] Daha önceden de belirtildiği gibi tekamül evrimin olumlu gelişme gösteren yani ilerleyen, tamamlanan tarafıdır. Ancak biyolojik evrim teorisinde ister gelişme ileri yönde ister geri yönde olsun önemli olan fayda sağlamasıdır. Yani türün çevreye uyum sağlayıp hayat mücadelesine devam etmesini sağlamasıdır. Bu yüzden gelişmenin ilerleme ya da gerileme şeklinde olması farketmiyor. Çünkü doğal seçilimde türe fayda sağlayan özellik seçilir ve öne çıkar.

Nihayetinde evrim ilerleyici ya da gerileyici yönde olabilir. Haldane, Huxley gibi biyolojistler evrimin kesinlikle ilerleyici yönde olduğunu her ne kadar iddia etseler de canlı varlıkların grafiği bunun tersini gösterecek örneklerle doludur. Ancak varlıklar arasındaki savaşta güçlünün zayıfı yenmesinden doğduğu kabul edilen "seçkinleşme"de, hiçbir savaşa girmeyip kenarda kalanlarda, hatta seçkinleşmede başarı kazananlarda bile bu iki manzara görülür; bir açıdan ilerleyici evrim diğer açıdan gerileyici evrim. Bütün hayvan nesillerinde kriz ve gelişme safhaları görülür. Krizi aşanlar çevreye uyum sağlayacak şekilde organlaşmaya gidiyor, krizden kurtulamayanlar ise çöküntü içine girip yok oluyorlar.[34] Burada krizi aşmaya yardımcı olan gelişmenin olumlu ya da olumsuz olabileceğini unutmamak gerekir. Önemli olan krizi aşma konusunda o türe fayda sağlamasıdır.

---

[33] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, s. 125
[34] Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), s.384

Evrim aksetmez ve onun tekrarı olmaz. Evrimde aynı olguya yeniden başlanarak aksi doğrultuda gidilemez. Çünkü canlı olan varlık bir defa bu denli bir değişim geçirdiyse o bundan sonra yeni bir vücut yapısına göre organlaşmasını yeniden ayarlamalı yoksa yok olmaya maruz kalacaktır. Bir defa kaybolan bir organ tekrar geri gelmez. Ancak hayvanlar atalarının yaşam tarzına benzeyen bir varlık koşulu bulurlarsa, aynı organı yeni olan bünyelerini temsil edecek şekilde tamamen farklı taslaklara göre geliştirirler. Bilindiği gibi tarih asla tekerrür etmez. Bir safhadan yalnız bir defa geçilir.[35]

Evrim kavramı birçok filozofun felsefesine konu olmuştur. Her biri bu kavramı farklı anlamlarda kullanmıştır. Bu durum evrimin çeşitli olmasına sebebiyet vermiştir. evrimin farklı türleri olduğu ve biyolojik evrimin de bunlardan biri olduğu ortaya konulmuştur. Her birinin kendine has özellikleri olmasının yanında ortak bir takım özellikleri de vardır. Bunlardan en önemlisi evrimin gelişme gösteriyor olmasıdır. Ancak bu gelişme evrimin kimi türünde ileri yönde olduğu gibi kimisinde de hem ileri hem de geri yönde olabilir. Sosyal evrimi ya da psikolojik evrimi düşündüğümüzde gelişmenin ileri yönde olması gerekir sadece biyolojik evrimde bunun aksi olabilir. Biyolojik evrim teorisinde önemli olan gelişmenin o türe fayda sağlayarak onun hayatta kalmasına ve neslini sürdürmesine yarımcı olmasıdır.

Evrim teoroisi ve tekamül nazariyesi arasındaki farkları daha iyi kavramak için her ikisinin kısaca serüvenine değinmek bu çalışmanın seyrine fayda sağlayacaktır.

3. Evrim Teorisinin Serüveni

Evrim teorisinin temeli sayılan, bütün canlıların ortak bir ataya sahip olduğu düşüncesi tarihte ilk kez Fransız biyolog Georges de Buffon tarafından 18. yüzyılın ortasında ortaya konulmuştur. Buffon'a göre canlılar sürekli değişim geçirerek bir türden başka türlere geçiş sağlayarak oluşurlar. Buffon'un hemen ardından Erasmus Darwin, onun ileri sürdüğü fikirleri geliştirerek "evrim teorisi"nin ilk esaslarını ortaya koymuştur. Erasmus Darwin, canlıların ayrı türler halinde yaratılmadıklarını söyler. Aksine ona göre canlıların hepsi tek bir atadan gelmişlerdir; gereksinimlerine göre biçimlenip, değişikliğe uğrayıp sonrasında eşitlenmişlerdir. Erasmus Darwin'in

[35] Ülken, *Varlık ve Oluş*, s.383

ardından Fransız doğa bilimci olan Jean Baptiste Lamarck, 19. yüzyılın başlarında ilk kapsamlı evrim teorisini ortaya koymuştur. Lamarck ünlü zürafa örneğinden hareketle canlıların yaşamları sırasında uğradıkları değişikliklerin kalıcı hale geldiğini ve sonraki nesillere kalıtsal olarak aktarıldığını iddia etmiştir.[36]

Lamarck'ın ortaya koyduğu kuram iki temel kural üzerinden açıklanabilir. Birincisi; kullanılma ya da kullanılmama kuralıdır. İhtiyaçlar gerekli olan organı doğurur ve kullanılma hali o organı kuvvetlendirir ve büyümesini sağlar. Kullanılmama durumu ise, organın körelmesine ve nihayetinde ortadan kalkmasına sebep olur. İkincisi; sonradan kazanılmış karakterlerin nesilden nesile geçmesi kuralıdır. Çevre ve şartların tesiriyle kazanılmış olan karakterler bir soydan diğerine geçer. [37]Lamarck, teorisini ilk ortaya attığı dönemde büyük bir yankı uyandırmışsa da sonrasında popülaritesini hızla yitirmiştir. 1870 yılında İngiliz biyolog Weisman, yaşam esnasında kazanılmış olan özelliklerin bir sonraki nesle aktarılmasının imkansız olduğunu kanıtlayarak Lamarck'ın teorisini çürütmüştür.[38]

Görüldüğü gibi 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl Avrupa'sında hayat ve insanın menşei hakkındaki bilgiler yetersiz olduğundan dolayı ard arda ortaya çıkan teoriler birbirlerini yıkmaya çalışmıştır. Bilim adamları ve filozoflar hayatın ve insanın menşei hakkında ileri sürdükleri görüşlerle tam bir teori-görüş anarşisi içine girmişlerdir.[39]

1859 yılında Charles Darwin'in yayınladığı *The Origin Of Species By Means Of Natural Selection Or The Preservation Of Favored Races In Teh Struggle For Life* (Türlerin Kökeni, Doğal Seleksiyon Veya Yaşam Mücadelesinde Kayırılmış Irkların Korunması Yoluyla) kitabı ile evrim teorisi yeniden canlanmıştır. Darwin, bu kitabı ile Lamarck'ın teorisindeki mantık hatalarını düzeltmiş ve öncekiler gibi canlıların evrimini kalıtsal açıdan izah etmek yerine doğal seleksiyon tezine dayandırarak açıklamıştır. Darwin bu kitabında, yeryüzünde yaşayan bütün canlıların kökeninin ortak bir atadan geldiğini ve canlıların doğal seleksiyon ile birbirinden türediklerini savunmuştur.[40]Türkçeye de tercüme edilen bu kitapta şu hususlar dikkat çeker:

[36] Harun Yahya, *Evrim Aldatmacası* (İstanbul: Vural Yayıncılık, 1997), s.6
[37] Genç, *Yaratılış ve Evrim*, s. 72
[38] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss.6-7
[39] Genç, *Yaratılış ve Evrim*, s. 63
[40] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s.8

1- Darwin'in bu kitapta üzerinde durduğu ana mesele evrim; hayvanların aşamalı bir şekilde yeryüzüne yayılması, canlıların milyonlarca ayrı ayrı biçimlerde neşvünema bulmasıdır. Darwin bu kitabında bitki ve hayvan türlerinin oldukları gibi yaratılmadığını; ancak canlıların çeşitli jeolojik devirlerde aşamalı olarak evrimleşip bugünkü haline geldiğini iddia eder.[41]
2- Tabiatta süregelen bir hayat mücadelesi var. Bu savaş iki yırtıcı hayvan arasında yaşandığı gibi, çölde tek başına yaşayan bir bitki için de geçerlidir.[42]Bireyler arasında yaşamak için gerekli olan besin, su, ışık ve diğer çevresel faktörler bakımından bir yarış yaşanır.[43]
3- Bu savaş içerisinde daha güçlü ve yetenekli olan canlılar hayatlarını ve nesillerini daha mükemmele doğru tırmanarak devam ettirebilirler. Ancak güçsüz ve yeteneksiz olanlar yaşama mücadelesini kaybederek, tükenirler. Böylece güçsüzler, yerlerini daha güçlü ve yetenekli canlılara bırakmış olurlar.[44]

Darwin türlerin kökenini bulduğunu iddia ediyordu; ona göre bir türün kökeni başka bir türden geliyordu. Ancak 1985 yılında botanikçi Mendel'in kalıtım kanunlarının keşfinden sonra genetik bilim hız kazanmıştır. 1900'lü yılların başında ise genler ve kromozomların yapısı keşfedilmiştir. Böylece Lamarck gibi Darwin'in de teorisi çürütülmüş oldu. Ancak Darwin'in teorisi esnek bir yapıya sahip olduğundan dolayı evrimciler Darwin'in teorisine yeni eklemeler, düzenlemeler yaparak ayakta tutmaya çalışmışlardır. Bmunun sonucunda evrim teorisi bir tür revizyona uğrayarak 1940'ta "sentetik evrim teorisi"ne dönüşmüştür. Bu kurama göre canlıları evrimleştiren güç "mutasyon"lardır. Bütün bunların hemen ardından 1950'li yıllarda genetik bilgiyi saklayan DNA molekülünün keşfi ile sentetik evrim teorisi büyük bir krize girmiştir. Bu krizi atlatmak için evrimciler "sıçramalı evrim modeli"ni ortaya koymuşlardır. Sıçramalı evrim modeline göre canlılar birden bire hiçbir ara geçiş formu olmadan başka bir türe dönüşür. Sıçramalı evrim modeli evrimcilerin Darwin'in izinden ayrıldıklarını gösterir. Çünkü Darwin bu modelin aksine türlerin birbirine dönüşümlerinin yavaş yavaş ve kademeli olduğuna inanıyordu. Sıçramalı evrim modeli

[41] Ali Gürbüz, *Darwin ve Tekamül Nazariyesi* (İstanbul: Çiçek Neşriyat,1980) s. 47
[42] Gürbüz, *Darwin ve Tekamül*, s. 47
[43] Genç, *Yaratılış ve Evrim*, s. 111
[44] Genç, *Yaratılış ve Evrim*, s. 112

yoğun eleştiriler altında kalmasının ardından evrimciler tekrardan kademeli evrim modeline dönüş sağladılar.[45]

Günümüzde evrim teorisi olarak tanımlanan neo-Darwinist yaklaşımdır.[46] Sentetik evrim de denilen bu kurama göre; bitkiler ve hayvanlar mutasyon yolu ile değişikliklere uğrayarak tabiata uyum sağlamışlar, bu arada kuvvetli ve liyakatli olanlar yaşayıp nesillerini devam ettirebilmişlerdir. Diğerleri ise tükenmişlerdir. Bu durum milyonlarca senelik uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. [47]

Sonuç olarak evrim teorisinin bahsedilen gelişiminde vardığı son nokta yine neo-Darwinizm (sentetik evrim) olmuştur. Tabiri yerindeyse bugünkü Darwinistler evrim teorisinde büyük değişiklikler yaparak bu teoriyi tekamül ettirdiler. Uzun bir geçmişe dayanan evrim teorisinin bu bahsedilen geçmişi bilimin gelişmesiyle beraber bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak evrimcilerin gayretleriyle beraber bu sorunlara çözüm bulmak adına teoride bazı değişiklikler yapılmıştır. Yani biyolojik evrim teorisi Buffon'un ilk olarak ortaya koyduğu haliyle kalmadığı gibi Darwin'in geliştirip ileri sürdüğü şekliyle de kalmamıştır. Bütün bu bahsedilenlerden de anlaşıldığı gibi günümüzde evrim teorisi dediğimiz bu kuram farklı veya eş zamanlarda bir çok kişinin katkılarıyla bügünkü haline gelmişse de onun ünlenmesine sebep olan kişinin Darwin olduğu anlaşılmıştır. Darwin'i diğerlerinden farklı kılan ise onun meseleye yaklaşımıdır. O kendisinden öncekiler gibi evrim meselesini kalıtım ile açıklamak yerine doğal seleksiyon argümanıyla açıklamıştır.

4. İslamda Tekamül Nazariyesi

İslam düşüncesinde "tekamül" adı verilen bir felsefi anlayışın var olduğu iddiası İslam filozoflarının görüşleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alıncakatır. Evrim kavramını İslam düşüncesinde tanımlayan terim tekamüldür. Bu yüzden onların evrim anlayışları "Tekamül Nazariyesi" olarak adlandırılmıştır. Bu başlık altında yer alacak ve önceden aktarılan bilgilerden hareketle bu ayrımın sebepleri daha iyi anlaşılacaktır.

---

45 Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss.9-10
46 Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s.10
47 Gürbüz, *Darwin ve Tekamül*, s.71

Günümüzde evrim teorisi üzerinde var olan tartışmalar devam ederken Müslüman evrimcilerin de tekamül nazariyelerinin bilinmesi bilim tarihi açısından bir gereklilik haline gelmiştir. İslam filozoflarının evrim konusundaki fikirlerini bilmek bize İslam bilim tarihinin ne kadar zengin ve engin olduğunu göstermekle kalmayacak aynı zamanda bugünkü kozmolojik çalışmalara ışık tutabilecek kadar değerli olduğunu gösterecektir. Çünkü Müslüman evrimcilerin bu konudaki görüşleri kimi zaman Lamarckizm'den kimi zaman da Darwinizim'den daha sistematik, daha bilimsel ve daha tutarlı olduğu görülür. Aynı zamanda Kura'an'ın bizlere sunduğu tabiatın ve insanın tarihiyle ilgili gerçeklere dayandıklarından dolayı bizler için daha idealdirler. Tabiatın ve insanın menşei ve oluşumu hakkında vardıkları sonuçlar hem daha gerçekçi hem de yeni ufuklar açıcı nitelikte olduğu anlaşılır.[48] Bu çalışmada bu konuya yer vermemizin sebeplerinden biri de İslam filozofların bu sistematik, bilimsel ve tutarlı görüşlerine yer vererek onların tekamül nazariyeleri ile evrim bilimine olan katkılarını göz önüne sermektir.

Kelimenin tam ve modern manasıyla bir evrim görüşü ilk kez Nazzam tarafından ileri sürülmüştür. Nazzam, kainatın oluşumunu ve varlık türlerinin kökenlerini evrimden hareketle açıklamıştır. Onun evrim ile ilgili görüşleri genel itibariyle kozmolojik bir evrim anlayışıdır. Nazzam, yaratılışı kumun teorisi ile açıklar.[49]Buna göre;

> "kumun, kainatın ve türlerinin nüvesi ve ibtida şekli olarak yaratılan ilk yaratığın kendinden sonra ortaya çıkacak olan bütün varlık türlerini ve nesilleri kendinde gizli, yani bi'l-kuvve olarak bulundurması demektir."[50]

Bu teoriden hareketle Nazzam yaratılışı, bir defaya mahsus görmez sayısız imkan ve potansiyellerle gerçekleştiğini düşünür. Ona göre geçmişte var olmuş ve gelecekte var olacak bütün unsurlar asli olarak yaratılmış özde potansiyel ya da gizli olarak hazır bulunur ve madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar işte bu gizli potansiyellerin aşama aşama tahakkuk etmesiyle meydana gelir.[51]

Nazzam'ın öğrencisi ve aynı zamanda ilk Müslüman zoologlardan biri olan Cahız, hocasının evrim fikrinden hareketle, canlılar âlemi, özellikle hayvanlar âlemi hakkında yapmış olduğu incelemeler neticesinde canlıların evrimiyle ilgili enteresan fikirler

[48] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, ss. 11-12
[49] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 14
[50] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 41
[51] T.O. Shanavas, "Darwin Öncessi Müslümanlar ve Evrim Teorisi" çev. Metin Demir, *Evrim ve Tasarım,* ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 187

beyan etmiştir. Bu yüzden Cahız'a genel ve sistematik evrim teorisinin ilk kurucusu denilmiştir. Cahız'ın biyolojik evrim teorisi ile Darwinizm arasında farklar olmasına rağmen benzer yönleri de vardır.[52]Cahız, *Kitab el-Hayavan* adlı eserinde 350'den fazla hayvan türünü şiirsel anlatımla, anektedotlar ve atasözler ile açıklamış ve tanımlamıştır. Kitapta Cahız doğal çevrenin hayvanlar üzerindeki etkisinden bahsetmiş ve bir evrim kuramı geliştirmiştir. Onun biyolojik evrim kuramında üç faktörden bahsedilebilir; yaşam mücadelesi, türlerin birbirine dönüşmesi, çevrenin etkisi. Yaşam mücadelesi ve doğal seleksiyon: Cahız'a göre türler arasında hayatta kalmak için doğuştan doğal bir yaşam mücadelesi bulunur. Bu mücadelenin sonucunda ancak güçlü ve kuvvetli olan türler yaşamlarına devam ederler. Cahız'a göre yaşam mücadelesi ilahi bir kural çerçevesinde vuku bulur. Türlerin değişkenliği ve çevresel faktörler: Cahız tıpkı kendisinden sonra gelecek olan Lamarck ve Darwin gibi türlerin değişkenliğine ve mutasyonların varlığına inanır. Cahız, değişimin çevresel etkenlerin tesiriyle tesadüfi olarak gerçekleştiğini düşünür. O, asıl olan formların aşamalı bir şekilde gelişerek yeni formlara dönüşmesinde çevresel etmenlerin de etkili olduğunu ileri sürer. [53] Cahız, hocasından devraldığı sözkonusu teoriyi geliştirerek neredeyse 18. ve 19. yüzyılın evrim anlayışına yaklaşacak şekilde işlemiştir. Cahız'ın bu teoriyi bu kadar ileri safhalara taşıması bilimi ne kadar çok önemsediği ve geliştirdiğini gösterir.

İbn Miskeveyh, varlığın yaygın hikmet uyarınca gerçek bir tarafından sağlam bir düzene kavuşturulduğunu ve varlık türleri arasındaki ilişkinin, muntazam bir şekilde tıpkı ipe dizilen incilerin bir kolye oluşturması gibi her türün sonunun kendisinden sonrakinin ilki olması hususu üzerinde durur. Ona göre ilk unsurların birbiriyle karışması sonucunda dünyada ilk ortaya çıkan etki, bitkilerdeki canlılık hareketidir. Bitki, hareket ve beslenme özelliğiyle cansızlardan ayrılır. Bitkileri ilk, orta ve son olmak üzere üç mertebeye ayırır. İlk mertebe ile orta mertebe arasında birçok kademe bulunur. Bitkilerdeki ilk mertebe kendi türünün devamı için tohuma ihtiyaç duymayan "ot"lardır. Bu tür, cansızlık sınırında bulunur. Onu cansızlardan ayıran nefsinde bulunan canlılık özelliğinden ileri gelen zayıf bir hareketten kaynaklıdır. Bu etki(canlılık) onu takip eden bir diğer bitkide daha kuvvetli bir vaziyette hareket gücünü geliştirene kadar devam eder. Bu tarz bir gelişme, türlerin çoğalıp yayılmasına ve neslini tohum

---

[52] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, ss. 14-15

[53]Cahız, "Mutasyonların Aktarılması" çev. Fatih Özgökman, *Evrim ve Tasarım,* ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013) ss. 207-214

aracılığıyla sürdüren bitkiler oluşana dek sürüp gider. Sözkonusu etki orta mertebe olarak sayılan ağaca kadar gelişimini devam ettirir. Ağaç mertebesinin başlangıcında bulunan varlık, kendisinden öncekinin sınırında bulunduğu için onunla her daim ilişki içerisindedir. Ağaç mertebesindeki bu etki gelişerek nihayetinde sama ve hurma ağacına kadar devam eder. Bu düzeye ulaşınca bitki alanı sona ermiş olur. Bu durumda bitki öyle bir hale gelir ki, hikmetin etkisini daha fazla kabul edecek olsa , onda bitki formundan bir eser kalmaz ve o zaman hayvan formunu kabule başlar. Nehir kıyılarında ve sığ deniz diplerinde yaşayan salyangoz ve istiridye türü hayvanlar sadece dokunma duyusuna sahip oldukları için hayvanlığın ilk mertebesinde sayılırlar. Nefsin etkisi tıpkı bitkilerdeki gibi aşama aşama artarak beş duyulu hayvanlara kadar gelir. Böylece hayvanlık evresinin son aşamasında bulunan ve aynı zamanda bu türün de en ileri sınırına, insanlığında ilk aşamasına ulaşılmıştır. Bu mertebede maymun ve benzeri hayvanlar bulunur. Bu mertebede nefsin etkisi biraz daha artarsa insanlığa geçiş mümkün olacak hale gelir. Nefsin etkisi sonunda güçlenerek anlama ve ayırt etme yetisi kazanarak verilen eğitimi alabilecek seviyeye gelir. Kuzey ve güneyde, yeryüzünün en uzak bölgelerinde bulunan Türk ve Zenciler insanlığın ilk mertebesidir. Onlarla hayvanların son mertebesi arasında büyük bir fark yoktur. İnsandaki düşünme gücünün etkisi artarak üç, dört ve beşinci iklim kuşağındaki yaşayanların düzeyine ulaşacak hale gelir. İşte bu etki o zaman kemale erer. Sonra bu aşamada insanlar arasında farklılıklar belirecek ve öyle bir sınıra ulaşacak ki; hızlı düşünme, doğru ve sağlıklı karar verme, iyi tahliller yapabilme ve gelecekten haberdar olma gibi yetiler ortaya çıkacaktır. İşte burada insanlık mertebesinin sonuna yaklaşılır. Artık insanla melekler mertebesi arasında az bir fark kalmıştır.[54] İbn Miskeveyh'in çağdaşı İhvan-ı Safa gibi varlıkları mertebelere ayırdığı ve bunlar arasında bir yetkinlik düzeyi belirlediği görülür. Bu varlıklar yetkinlik düzeylerine göre alttan üste doğru sıralanmışlardır. Her varlık düzeyinde farklı türler bulunur ve bu türler de yine kendi aralarında hiyerarşik bir düzen oluştururlar.

Biruni, evrenin ve dünyanın yaşını tahmin edemeyeceğimiz kadar büyük olduğunu düşünür. Bu yüzden O, Yahudi ve Hristiyanların Tekvin'deki zaman anlayışlarını tenkit ederek Kitabı Mukaddes kritiği yapmıştır. Öte yandan gözlemi

[54] İbn Miskeveyh, "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve Birbiriyle Olan İlişkileri" nşr. Salih Udayme, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri,* ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), ss. 253-257

önemseyen Biruni'nin evrendeki "oluş"a dair söyledikleri evrim tartışması açısından önem taşır.[55] Biruni'nin eserleri incelendiği zaman kainatı evrimci bir yaklaşımla açıklamaya çalıştığı ve canlı türlerinin aktüel biyolojik evriminden bahsettiği görülür. Biruni'nin evrimci görüşlerine bakıldığı zaman kendisinden önceki Nazzam ve Cahız gibi evrimcilerin teorilerinden pek de farklı fikirler ortaya koymadığı anlaşılır. Ancak Biruni, canlıların sun'i seçilim sonucuyla evrimini ve tabiat ekonomisi görüşlerini ilk kez dile getiren kişidir. Bunlar sayesinde genel biyolojik evrim teorisine katkı sağlamış ve onu zirveye taşıyarak mükemmel hale getirmiştir. Biruni'ye göre kainatın ve yeryüzünün oluşumu Allah'ın ezeli planına göre jeo-kimyasal bir evrimle meydana gelmiştir. Ona göre kainatın geçirmiş olduğu bu jeo-kimyasal evrim esnasında, belirli şartların oluşması halinde madenler ve diğer canlı türleri birbirinden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Biruni'ye göre kainatta ilk oluşan hava, su, toprak ve gaz gibi dört ana unsurun bazı etkilere maruz kalması sonucunda Allah bunları canlı türlerin ana türünün oluşması için vasıta kılmıştır. Anlaşıldığı üzere Biruni de diğer Müslüman evrimciler gibi kainatın ve yeryüzünün evrimini ve canlı türlerin evrimini, Allah'ın yarattığı ilk temel unsurların evrimleştirici kabiliyet ve güçte yaratmasına bağlar. Ayrıca O, yeryüzünün jeo-kimyasal evriminde semavi cisimlerin hareketlerinin, güneş ısısının, çevre şartlarının ve tali faktörlerin etkili olduğunu kabul eder. Bütün bunların tesiriyle evrim iki yolla gerçekleşir; tabii seçim ve sun'i seçim. Biruni, sun'i seçimi ilk ortaya koyan kişidir. Bu geleneksel evrim teorisine yaptığı ilk katkıdır. İkinci büyük katkı ise "tabiat ekonomisi" yaklaşımıdır. Ona göre tabiattaki her şeyin üremesi, çoğalması, evrimi belirli bir ölçüde ve dengede olur. Kısacası tabiatta bir iktisat olduğunu düşünür ve Ona göre tabiatta israf ve başı boşluk yoktur. Varlıkların evrimleşmesi ve çoğalması tabiattaki bu doğal iktisadın fiil ve gücü ölçüsünde olur. Aksi halde, tek canlı türü büyüyerek diğer canlı türlerini yok edebilecek güce ulaşabilir. Biruni bütün canlı türlerin birbirinden bağımsız bir şekilde türediğini ve insanın hiçbir şekilde başka bir türün evrimleşmesi sonucunda meydana gelmediğini düşünür.[56] Görüldüğü gibi Biruni bu nazariyeye yaptığı katkılar sayesinde onu en zirveye taşımıştır. Biruni evrim meselesine diğer İslam filozoflarından daha farklı açılardan yaklaşmıştır. O böylece sun'i seçim ve tabiat ekonomisi yaklaşımlarını ilk defa ortaya koyan kişi olmuştur.

---

[55] Ebu Reyhan Biruni, "Jeolojik Zaman ve Tabiat Hatası" çev. Ahsen Batur, *Evrim ve Tasarım*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 225

[56] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, ss. 65-78

İbn Haldun, evrimi kabul eden düşünürlerden biridir. Ona göre tüm evren, bir değişim ve dönüşüm geçirerek evrimleşir. Evrende her şeyin daima bir hareket, değişim ve oluşum içerisinde bulunduğunu, canlı ve cansız tüm varlıkların basitten karmaşığa doğru giden bir yolda olduğunu ve varlık türlerinin birbiriyle ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin bir düzen içinde yürüdüğünü "muhite intibak kanunu" anlayışından hareketle teorileştirmiştir. İbn Haldun'a göre insanın gözlemlediği varlık âlemi derece derece ve birbirine bitişik bir biçimde, topraktan suya, sudan havaya, havadan ateşe varacak şekilde aşağıdan yukarıya veya tersi bir yönde birbirine dönüşebilir. Ona göre varlıklar arasında üstteki varlıklar alttaki varlıklara oranla daha latif ve daha ince bir yapıdadırlar. Varlıklar arasındaki kademe kademe ilerleyiş felekler elemine kadar sürüp gider. Felekler âlemi de diğerlerine göre daha latiftir. Bu âlemde varlıkların her biri bir diğerine bitişik haldedir. İbn Haldun varlıklar âlemi için yaptığı bu açıklamaların aynısını yaratılış âlemi için de yapar. Buna göre madenlerden bitkilere, bitkilerden hayvanlara doğru tedrici ve mükemmel bir geçiş vardır.[57] İbn Haldun bunu şöyle açıklamıştır:

> "Mesela madenler tohumsuz yetişir ve tohumsuz olarak türeyen sebzelere yakın olduğu gibi bitkilerin de en yüksek cinsi hayvanların aşağı olan cinsine yakındır. Mesela hurma ve üzüm hayvanlardan inci sedefiyle salyangoz yakındır, bu iki hayvan da ancak dokunma ile yoklama duygusu mevcut olup, diğer his kuvvetleri yoktur. Bitkiler bu hayvan şekil ve kalıbına girmeye müsaittir. Bu hayvanlar arasında bitişiklik bunlardan her birinin en yüksek çeşidinin kendisinden yüksek olan tabakadakinin en aşağı çeşidinin şekil ve kalıbına girmek istadını haiz olmasından ibarettir. Bu aşağı olan tabakalardan türeyerek, hayvanın cinsi çoğalmış, derece derece fikir sahibi olan insanın teşekkülüne kadar yükselmiştir."[58]

Maddeden ve insani olan istidatlardan sıyrılma kabiliyeti nefsin tabiatında bulunur. Nefis bunlardan sıyrıldıktan sonra maddi bağlarını bilfiil keserek yüce ve ruhani âleme ulaşır ve maddi olan beden ve cisim vasıtaları dışında idrak etme noktasında da ruhaniyetin ilk mertebesine yükselmiş olur. Bunun için nefis daima hareket ve teveccüh etmiş bir haldedir. Nefis, insanilikten ve insana has olan ruhaniyetten büsbütün sıyrılarak ulvi âlemin ufuklarındaki meleklik halini alır.[59] Görüldüğü gibi İbn Haldun'un tekamül anlayışı diğer İslam filozofların görüşleriyle benzerdir. O da tekamülü hem canlı hem de cansız varlıklar için mümkün görür. Onun tekamül anlayışı tıpkı diğerleri gibi ruhani âlemin etkisinde varlık mertebeleri

[57] Aytekin Demircioğlu, *İbn Haldun'un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı* (İstanbul: Gece Kitaplığı, 2015), ss. 146-147

[58] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 1. Cilt s. 223

[59] İbn Haldun, *Mukaddime*, ss.1/ 225-226

madenlerden başlar insana kadar yetkinlik düzeyine göre sıralanır. Her bir âlemde farklı türler bulunur. Bu türler de yetkinlik durumlarına göre sıralanır. İbn Haldun İnsanlar âlemiyle tekamülü sonlandırmaz, insan nefsi tekamül ederek melekler âlemine intikal eder.

Görüşlerine yer verdiğimiz düşünürler dışında; tekamül nazariyesinden ilmi bir uslüpla ilk bahseden ve bu konuyu da kapsayan Arapça ilk eser veren İhvan-ı Safa, Farsça diliyle ilk yazı kâleme alan Mevlana Celaleddin Rumi, Türkçe olarak eserinde bahseden Kınalizade Ali Efendi'dir. Erzurumlu İbrahim Hakkı hazırlamış olduğu cetvelde insan ile maymun arasına "yaban adamı-nesnas" koyarak bu nazariyeyi genişletmiştir.[60]Ayrıca yaşamış oldukları çağ gereği bahsettiğimiz filozoflar, düşüncelerini derinleştirip kanıtlayacak imkanların birçoğundan yoksundular. Bütün olumsuz şartlara rağmen dönüşümcülük ile doğal ayıklanma düşüncelerini bize telkin etmeyi başarmışlardır.[61]

Batıda evrim teorisinin gelişim seyri gibi İslam filozoflarının tekamül nazariyesi de bir gelişme ve ilerleme dizisi geçirmiştir. Ancak onların nazariyeleri dönemin bilimsel koşullarından dolayı hızlı bir ilerleme yaşamamıştır. Genelde birbirinin tekrarı gibi görünen ancak yeni eklemelerle şahıslarına özgü hale gelen bir yapı arzetmişlerdir. Bir sonraki bölümde tekamül nazariyesini sistematik bir şekilde ele alan İhvan-ı Safa'nın görüşlerine yer verilecektir.

[60]Celaleddin İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslamdaTekamül Nazariyesi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1949), ss.15
[61] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, s. 291

İKİNCİ BÖLÜM

İHVAN-I SAFA FELSEFESİNDE TEKAMÜL

İhvan-ı Safa topluluğu kısaca tanıtıldıktan sonra onların tekamül anlayışları hakkında yapılan değerlendirmelerden bazılarına yer verilecektir. Onlarda bir evrim anlayışı olduğunu kabul edenler yanında bunu reddedenler de bulunur. Kimileri onları Darwin'nin habercileri olarak görmüştür, kimileri de onların evrim anlayışlarının Darwin'in teorisinden çok uzak olduğunu iddia etmiştir. Bu tarz değerlendirmelere yer verildikten sonra onların tekamül anlayışları her yönüyle ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesi, hem kozmo-biyolojik hem de psiko-sosyolojik yönler içerir. Onların kozmolojik tekamül anlayışları felekler âlemini, unsurlar ve nesneler âlemini kapsayacak şekilde geniş bir yapıdadır. Nesneler dünyasında yaşanan tekamül madenlerden başlayarak bitki, hayvan ve insanı aşıp melekler âlemine intikal eder. Varlıklardaki yetkinlik durumu burada son bulur. Psikolojik ve sosyolojik tekamülde ilahi etkenlerle beraber semavi ve coğrafi faktörlerinde etkili olduğunu iddia eden İhvan-ı Safa, *Risaleler*de bu etkenlere genişçe yer verir. Bu bölümde İhvan-ı Safa kozmo-biyolojik ve psiko-sosyolojik tekamül anlayışlarına ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

1. İhvan-ı Safa Topluluğu

İhvan-ı Safa, Basra'da 10. yüzyılda ortaya çıkmış felsefi, siyasi, dini ve ilmi gayeleri olan ve faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettiren organize bir topluluktur. Bu topluluk, Abbasi devletini son dönemlerine denk gelen, dini, siyasi, felsefi çekişmelerin zirvede olduğu bir zamanda ilmi ve felsefi çalışmalarıyla beraber dini ve ahlaki hedefleriyle İslam toplumunu birlik, beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma içerisinde yeniden derleyip toplamayı hedeflemiştir. [62]Hem dini hem de siyasi karakterleri olan bu cemiyet bir yandan bütün dinlere müsamaha gösterirken diğer taraftan da Hind ve Yunan felsefesini ve ilmini elden bırakmamıştır.[63]

---

[62] Enver Uysal, "İhvan-ı Safa", *TDV İslam Ansiklopedisi (*Ankara: TDV Yayınları, 2011), 22. Cilt, s.1
[63] Cavit Sunar, *İslam Felsefesi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), s. 44

1.1. Yaşadığı Dönemin Özellikleri

10. yüzyıl İslam düşünce tarihinin en hareketli, canlı, bilim-felsefe-kültür açısından en zirvede olduğu ve aynı zamanda ızdıraplı, buhranlı, siyasi çekişmelerin hakim olduğu ve Müslümanların dağıldığı bir dönemdir. Bu yüzyılda Abbasi devleti iyice güç kaybederek otoritesini yitirmiştir. İhvan-ı Safa üyeleri böyle bir ortamda, mevcut siyasi ve ideolojik konjonktürden etkilendiler ve yüzlerini bu çevredeki en bariz görünüme doğru çevirdiler. Düşmanlığı gizlemek ve amaçlarına ulaşmak için en güçlü araç olan din ile yaklaşmayı ve etkilemeyi seçtiler.[64]

Bu dönemde Bağdat ve diğer metropol şehirlerde alimlerin bir araya gelerek çeşitli ilim dallarında münakaşa ve müzakereler yapması gelenek haline gelmiştir. İhvan-ı Safa topluluğu, büyük ihtimalle aynı gelenek üzerine kurulmuştur.[65]

1.2.İsmi

İhvan-ı Safa cemiyetinin tam ismi, İhvanu's-Safa ve Hullanü'l-Vefa ve Ehlü'l-Adl ve Ebnaü'l-Hamd'dır. İhvan-ı Safa'nın ismi hakkında farklı görüşler beyan edilmiştir. Goldziher, İhvan-ı Safa'nın Arapça'da dürüst ve sadık insanları nitelendirmek için kullanılan bu ismi çok sevdikleri ve görüşlerini dayandırdıkları "*Kelile ve Dimme*" adlı eserde "Halkalı Güvercin" adlı hikayeden esinlenerek aldıklarını söyler. Sufiler, safa kelimesine tasavvufun nihai gayesi olan ve ma'rifet'i mümkün kılan "iç temizlik" anlamını vermişlerdir.[66]

1.3. Üyeleri

İhvan-ı Safa cemiyetinin kurucularının kimler olduğunu, nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarını, faaliyetlerini nerede ve hangi tarihler arasında sürdürdükleri gibi konular hala çözüme kavuşturulabilmiş değildir.[67]İhvan-ı Safa *Risaleler*inde mensupların isimlerinin anılmaması, çalışmalarında da gizliliği esas almaları, bilimsel meseleleri müzakere etmek için bir araya geldiklerinde düzenledikleri toplantılara

---

[64] Bayram Ali Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), ss. 9-12

[65] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 11

[66] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, ss. 15-18

[67] Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 211

kendileri haricinde kimsenin iştirak edememesi bu cemiyetin gizli bir yapıda olduğu izlenimini bizlere verir. [68]

*Risaleler*de kendilerinin belli vakitlerde toplandıklarını ve başkalarının girmediği sadece kendilerinin bulunduğu meclislerde ilimleri müzakere etmek üzere toplandıklarını belirtirler. Bu müzakerelerde çoğunlukla psikolojiye, duyu ve akla dayanan ilimlere ve ilahi kitaplara dair düşüncelere, dinin kapsadığı konulara değinmişlerdir. Onların en çok özendiği ise kendilerine gaye edindikleri ilahi ilimleri araştırmaktır.[69]

1.4.Eserleri

İhvan-ı Safa, gayelerine erişmek için dönemlerindeki bütün ilimleri kapsayan çeşitli eserler vermişlerdir. Şüphesiz bunların arasında en önemlisi, felsefi ve dini ilimlerle ilgili yazdıkları elli iki risaleden meydana gelen "*Resa'ilü İhvani's-Safa*" adlı ansiklopedik özellik taşıyan eserleridir.[70]*Risaleler*, İslam düşüncesinin 10. yüzyıldaki felsefi ve ilmi düzeyi bizlere aksettirmesinin yanında ansiklopedik tarzda yazıldığı için de yazarları modern araştırmacılar tarafından "İslam Ansiklopedistleri" olarak anılmışlardır[71]Onlar eserlerinde aktardıkları bilgileri dört ana kaynaktan almışlardır;

1. Matematik ve doğa bilimleri alanında bilge ve filozoflar tarafından ortaya konulmuş eserler.[72]
2. Tevrat, İncil, Kur'an-ı Kerim ve Suhuf.[73]
3. Feleklerin terkibini, burçların kısımlarını, gezegenlerin hareketlerini, cisimlerin miktarını, zamanın tasarruflarını, maden, hayvan, bitki ve insana dair ilimleri içeren fizik kitapları.[74]
4. Temiz ve saf insanlara Allah'ın ilham yoluyla bildirdiği ilahi kitaplar.[75]

---

[68] Uysal, "İhvan-ı Safa", s. 22. Cilt/1
[69] Abdullah Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 4* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), ss. 4/39
[70]Hamdi Onay, *İhvan-ı Safa'da Varlık Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), ss. 38
[71]Duralı, *Hayatın Anatomisi*, s. 280
[72]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/39
[73]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/249
[74]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 4/39-40
[75]Uysal, "İhvan-ı Safa", s. 22. Cilt/2

1.5.Metodları

İhvan-ı Safa'nın metodu yukarıda da bahsedildiği gibi eklektiktir. Onlar bütün ilimleri bir yere toplamak istemişlerdir. Matematikte Pythagoras'ı, mantıkta Aristo'yu, metafizikte Eflatun'u, ahlakta Sokrat'ı, din felsefesinde Farabi'yi esas almışlardır.[76] Onlar aynı sorulara cevap arayan, ancak birbirinden farklı yorumlar yapan ekollerin bilgi ve yorumlarını sentezlemişlerdir.[77]

1.6.Etkileri

Dini ve ilmi uzlaştırmayı amaçlayan İhvan-ı Safa, hem kelamcılar hem de meşşai filozofları tarafından eleştirilmişlerdir. Te'vil yolunu seçerek Kur'an ayetlerinin dış manasının dışında başka manalar yükledikleri için kelamcılar tarafından tenkit edilmişler. Ancak İhvan-ı Safa felsefesi aydınlar özellikle yarı aydınlar üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Aristo felsefesi sadece yüksek tabaka arasında yayılmışken bu felsefe alt tabaka arasında da yayılma imkanı bulmuştur, hatta Gazali'nin de bu felsefeden etkilendiği söylenir.[78]

İhvan-ı Safa, kendi döneminde önemli bir fikri uyanışa öncülük yaptığı gibi tabiat felsefesi alanında ortaya koydukları özellikle Orta Çağ ve Yeniçağ'daki bazı Batılı düşünürleri bilhassa "evrim" konusunda etkilemiştir.[79]

2. İhvan-ı Safa'da Tekamül Nazariyesi

Tekamül nazariyesi bilindiği gibi ilk defa Darwin tarafından tesis edilmiş değildir; çok eski zamandan beri vardır. Bunu önceki bölümlerde temellendirmiştik. John William Draper, İhvan-ı Safa'nın risalelerini incelerken tekamül nazariyesiyle karşılaşmış ve şunları söylemiştir:[80]

> "Bazı yüksek ve derin ilmi mütalealar vardır ki Avrupa ve Amerikalıların tabiatlarına sünuh etmiş zan olunurken İslam eserlerinde görülerek taaccüp olunur. İşte tekamül nazariyesi de bu

---

[76]Sunar, *İslam Felsefesi*, s. 45
[77]Onay, *İhvan-ı Safa'da Varlık*, s. 79
[78] Sunar, *İslam Felsefesi*, s. 51
[79] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa,*, s. 99
[80] İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi*, ss.10-11

cümledendir. Canlı mahlukatın tedrici bir surette meydana geldikleri asrımız keşiflerinden zan olunurken bunların İslam dershanelerinde tedris olunduklarını görüyoruz."[81]

Draper'in bu ifadeleri tekamül nazariyesinin Darwin ile başlamadığını destekler niteliktedir. İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı hakkında yapılan bazı değerlendirmelere yer verilecektir.

İhvan-ı Safa'da kozmo-biyolojik bir evrim teorisinin varlığı kabul edilse de bunun, çağdaşı İbn Miskeveyh gibi, kendisinden önceki Nazzam ve Cahız'dan pek de farklı olmadığı söylenebilir. Hatta İhvan-ı Safa, Cahız gibi tabiat bilimlerinde yetkin olmadığından dolayı teorilerini daha çok Yeni-Eflatuncu felsefi kozmolojiyle karıştırarak felsefi mahiyette işlemişlerdir. Evrimi sadece nazariye ekseninde ele aldıkları için, kendilerinden öncekilerin bilimsellik arz eden teorilerinin genel karakterini de bozmuşlardır.[82] Bilindiği gibi İhvan-ı Safa felsefesi eklektik bir yapı arzeder. Bu yüzden onların felsefelerinde İslam geleneğinin izleri görüldüğü gibi Yeni-Eflatuncu felsefenin de etkisi görülür. Bu yüzden kendilerinden öncekilerin tekrarı gibi görülmüşlerdir.

De Boer, İhvan-ı Safa'yı X. yüzyılın Darwincileri olarak görenlere karşı onlarla hemfikir olmadığını şu ifadelerle belirtmiştir:[83]

> "İhvan-ı Safa Risaleleri'nin tabiatın çeşitli amillerini birbirine bağlı ve yukarı yönde devam edip giden bir silsile olarak kabul ettiği aşikardır; ancak bunların arasındaki ilişkiyi belirleyen cismi yapı değil zati form vaya cevherin nefsidir. Form, varlıkların alt tabakalarından üste doğru ya da üstten alta doğru gider, fakat bu teşekküldeki kanunlara veya hariçteki değişikliklere değil, yıldızların tesirlerine ve özellikle insanın durumuna ameli ve nazari davranışlara uygun olarak olur."[84]

De Boer'in tam olarak kasteddiği ile bizim burada ortaya koymaya çalıştığımız ayrım aynıdır. De Boer'in bu anlatımlarından da anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa'nın evrim meselesini ele alışı tekamül çerçevesindedir.

Friedrich Dieterici, *Der Darwinismus im X und X1X. Jahrhundert* (10. ve 19. yüzyıllarda Darwinizm) adlı eseriyle ilk defa Darwin ve İhvan-ı Safa'nın görüşlerini evrim konusunda kıyaslayarak aralarındaki paralelliğe değinmiştir. Bunun ardından Batı'da ve İslam dünyasında, İslam düşüncesindeki evrim teorisi üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Friedrich Dieterici, İhvan-ı Safa'yı 10. yüzyıldaki 20. yüzyıl

---

81 İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi*, ss.10-11
82 Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 82
83 Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 128
84 Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 128

evrimcileri ve Darwin'i olarak görür.[85] İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı ile Darwin'in biyolojik evrim anlayışı arasında kıyaslama yapıp, onların Darwinizm ile bir benzerlikleri olmadığını iddia edenlerin olduğu gibi onları Darwinist olarak niteleyenler de bulunur. İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesinin geneline bakıldığı zaman Darwinizm ile benzer yanlarının olduğu gibi aralarında ayrıma sebep olacak kadar ciddi farklar da var. Üçüncü bölümde bu benzerlik ve farklılıklara değinilecektir.

Bazı yazarların İhvan-ı Safa'yı Darwin'in evrim anlayışının habercileri olarak görmelerine karşılık Enver Uysal, İhvan'ın âlemin yaratılışını sudur ile açıklaması ve tedrici olarak yaratıldığını kabul etmesi her ne kadar evrim fikrini hatırlatıyorsa da onların bu düşüncelerinin Darwin'in evrim teorisinden çok uzak olduğunu söyler. Uysal'a göre Darwinizm'de sürekli bir istihale (değişim, dönüşüm) mevcut ve bu zaruri olarak doğal hayatın bir parçası haline gelmişken, değişme eşyanın cevheri sayılır. Üstelik doğadaki bu değişim ve evrim mekanik olarak gerçekleşir ve buna dayanarak doğal olaylarda din tamamen dışlanır. Türlerin doğal etkenlerle ve tabii seçkinleşme sonucu meydana geldiğini düşünürler. Oysaki İhvan'ın ontolojisinde, bahsedilen varlık tabakaları arasında bir değişim ve bir üst tabakaya dönüşüm yoktur, bunun aksine sadece bir yakınlık sözkonusudur. Onlara göre Tanrı bir üst tabakadakilerin varlıklarını sürdürebilmeleri için alt tabakalardakilerin varlığını gerekli kılmıştır. Uysal'a göre herşeyden daha önemli olan ise İhvan-ı Safa'nın oluş felsefesinin Darwin'deki gibi mekanik ve doğal etmenlere dayanmaması aksine teolojik ve teleolojik bir yapı arzetmesidir. Mevcut varlık türleri Tanrı'nın yaratması sonucu ve belli bir gayeye yönelik olarak bir sistem çerçevesinde meydana gelmiştir.[86]

Mehmet Bayrakdar'a göre İhvan-ı Safa, tabiatı derecelere ayırır; maddeden nebata, nebattan hayvana, hayvandan insana doğru varlık yükselişe geçer. Bu yükselişte onlar Aristo'ya bağlıdırlar. Ancak uzvi cisimlerin aşamalı bir şekilde meydana geldiğini; maden, bitki ve hayvandan tabii istihalelerle insana geçildiğini gösterdiği için İhvan-ı Safa, tekamül meselesini bilimsel bir üslupla ele alan ilk felsefe akımıdır. Bunun tasavvuftaki mertebelerle ve Hint dinindeki tenasühle hiç bir ilişkisi yoktur.[87]

---

[85] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, ss. 129-130
[86] Enver Uysal, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Âlem*(İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), ss. 186-187
[87] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, ss. 129-130

Hilmi Ziya Ülken de İhvan-ı Safa düşüncesinde bir çeşit evrim olduğunu kabul eder. Ancak Ona göre bu, Plotin felsefesinin yaptığı gibi, eski anlamında kullanılmış, şekillerin değişmesi fikrinden ibarettir. Ayrıca Ülken'e göre onlar başka düşünürlerde görülmeyen bir cesaretle doğanın tüm evreleri arasında daimi bir gelişme olduğunu söylemişlerdir. İhvan-ı Safa felsefesinde bitkilerin ilk merhalesi madenlerin son merhalesine, bitkilerin son merhalesini ise hayvanlara bağlar. Hayvanların ilk merhalesini bitkiye son merhalesini ise insana, İnsanın ise ilk merhalesi hayvana son merhalesi meleklere bitişiktir. Ülken'e göre , Darwin kuramının erken habercileri olarak görülen İhvan-ı Safa, insan mertebesinin ardından melekler âlemini, sonrasında ilahi âleme ve mutlak varlığa doğru yükselişini anlatmaya devam ettiği için bu görüşün modern evrim teorileriyle bir alakası olmadığı görülür.[88]

Bu da İhvan-ı Safa felsefesinin teolojik bir yapı arz etmesinden kaynaklanır. Günümüz evrim teorisinde Tanrının varlığı dışlandığı için meydana gelen boşluğu doğadan kaynaklı tesadüfi gerekçelerle doldurmuşlardır. Ancak İhvan-ı Safa'nın evrim anlayışı Kura'an'a ve İslam geleneğine uyduğu için onların tekamül ettiklerini düşündükleri varlıklar, nesneler dünyası ile sınırlı değildir. Onlar insanın nefsinin de tekamül geçirerek bilfiil melek haline gelip melekut âlemine yükseleceğini düşünürler. Ayaltı âlemde madenlerden başlayan bu mükemmelleşme hali insan nefsinin melekut âlemine yükselmesiyle nihai geyesine ulaşmış ve tekamülün son evresine gelmiş olur.

Evrim konusunda İhvan-ı Safa felsefesi ve modern teoriler arasında benzerlik kurmaya çalışan Seyyid Hüseyin Nasr'a göre, her ikisinde de madenlerin(mineraller) zaman bakımından varoluşu bitkilerden önce, bitkilerin de hayvanlardan öncedir. Nasr, İhvan-ı Safa'nın "organizmaların çevrelerine uyum sağlamaları" konusundaki görüşlerinden hareketle 19. yüzyıl düşünürleriyle aralarında benzerlik kurmaya çalışmıştır. Ancak *Risaleler* bunu farklı bir açıdan ele alır. İhvan-ı Safa'nın tabiat anlayışı bütünüyle teleolojiktir. Her şey bir gaye için vardır. Kainatın nihai gayesi ise, insanların kalbinin Tevhid'e bürünmesidir.[89] Nasr, burada bir benzerlik kurmaya çalıştığı gibi aralarında farklılık olduğuna da dikkat çekmiştir.

---

[88] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa,* s 128
[89] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa,* s. 131

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa'da bir evrim fikrinin varlığı aşikardır. Ancak onların evrim görüşleri ile günümüzdeki evrim teorisi arasında benzerlikler bulunmasına rağmen farklılıklar daha çok göze çarpar. Aralarındaki en büyük fark ise İhvaı Safa'nın evrim ile ilgili olan görüşleri tamamen teolojik ve teleolojik olmasıdır. Onlar tekamül nazariyelerini doğal etmenlere ya da tesadüfi gerekçelere dayandırmazlar. Evrende tekamülü sağlayan güç Tanrıdan gelir ve her varlığın, her oluşumun bir gayesi ve nihai bir hedefi vardır. Varlıklar nihai hedeflerine ulaşıp, ulaşabilecekleri en üst sınıra vardıklarında tamalmanırlar dolayısıyla tekamül ederler. Onlar yaratılışı sudur ile açıkladıkları için varlık mertebeleri arasında yetkinliğe bağlı olarak bir hiyerarşik düzen oluştururlar. Ayrıca İhvan-ı Safa'nın evrim konusunda Darwin ve öncüllerini etkileyip etkilemediğiyle ilgili elimizde yeterli bir derecede kanıt olmadığı anlaşılır. Bundan dolayı bazı düşünürlerin İhvan-ı Safa'yı Darwin'in habercileri olarak andıklarını, bazılarının da bunun yersiz olduğunu düşündüklerini görüyoruz. Ancak bu durum İhvan-ı Safa'da bir evrim fikri olduğu kabulünün önüne geçemez. Şunu da belirtelim ki; "evrim"den kasıt "evrim teorisi" değildir. Bunlar arasında ayrım yapılması gerektiğini daha önceden vurgulamıştık. İhvan-ı Safa'daki evrim tamamen tekamül ekseninde beyan edilmiştir. Şimdi İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesini ana hatlarıyla ele alıp einceleyelim.

2.1. İhvan-ı Safa'da Kozmolojik ve Biyolojik Tekamül

İhava-ı Safa'nın tekamül nazariyesi sudur anlayışları doğrultusunda devam ettiği için kozmolojik unsurları de kapsar. Bu yüzden İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışında canlıların tekamülü kozmolojik etkenlerin altında ve onların etkisiyle gerçekleşir. Bundan dolayı öncelikle onların kozmolojik görüşlerine yer vermek gerekir.

İhvan-ı Safa, âlemin sonradan yaratıldığı fikrini esas alarak bunun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili üç ayrı görüşü mercek altına alır ve bunlardan "evrende meydana gelen bazı şeylerin biranda bazılarının da aşama aşama oluştuğu" görüşünü kabul eder. İhvan-ı Safa, bu konuyla ilgili şunları söylemişir:[90]

> "Her akıllı kişi, âlemin sonradan varolduğunu ve Yüce Yaratıcı'nın onu nasıl yoktan yarattığını sonra gök tabakalarını ve yeryüzünü nasıl var ettiğini, felek kürelerini nasıl bir araya getirdiğini, basit yıldızları ve dört öğeyi nasıl döndürüp idare ettiğini ve bu dört öğeden doğan

---

[90] Abdullah Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 3* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s. 3/288

> üç şeyi nasıl var ettiğini düşününce şu üç görüşten birini kabul etmesi gerekir. Ya bunların tek seferde yoktan var edildiğini, Yüce Yaratıcı'nın onları yokluktan varlığa simdiki halleriyle çıkardığını zan ve vehm eder. Ya da bunların aşamalı yani tedirci bir şekilde yaratıldığını, zamanların ve asırların geçmesiyle ilkten başlayarak en sonuna kadar bir sıraya göre yokluktan varlığa çıkarıldığını zan ve vehm eder. Veya bu eşyanın bir kısmını tek seferde, bir kısmını ise tedrici olarak yaratılıp var edildiğini zan ve vehm eder."[91]

Âlemin ve içindeki türlerin aşamalı oluşumunu İhvan-ı Safa, şu şekilde açıklar: Allah diledi ve önce gökleri yarattı sonra sanatıyla onu sağlamlaştırdı ve düzenledi, sonrasında yeri göğün altına döşek yaptı. Yerle gök arasında ferahlık olması için havayı yarattı sonra havayı yeryüzünün dört bir yanına gönderdi. Sonrasında denizleri yaratıp ona hareket vererek dalgalandırdı. Böylece havanın hareketleriyle deniz ile toprak birbirine karıştı… madenler, meydana gelecekleri yerlerde oluşmaya başladılar. (Madenler aleminin ilk türünün oluşumu ayrıntılı bir şekilde "Madenler" başlığı altında anlatılmıştır) Ardından buharlar birleştiler, çiğler yükseldiler ve bulutlar oluşup üst üste yığıldılar. Yıldızlar bu bulutları etkileri altına alarak yağmurların oluşmasını sağladılar ve böylece yağmurlar yeryüzüne indiler. Sonrasında hava ile birleşip güneşin etkisiyle yeyüzünde ilk büyüyen ve artan şey olan bitkilerin suretleri ortaya çıktı. (Bitkiler aleminin ilk türünün oluşumu "Bitkiler" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır). Yeryüzü üç bin yıl boyunca sadece denizler, dağlar, bitkiler ve ağaçlardan oluşacak şekide kalmıştır. Bunlar Hz. Adem'den önce yeryüzünün sakinleridirler. Sonra Allah ikinci oluşumun meydana gelmesini ve insanın suretinin yeryüzene çıkmasını istedi, sonrasında Adem ve Havva'yı topraktan yarattı (Bu konu "İnsan" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır) ve onları cennete yerleştirdi. Allah'ın Adem'i yaratıp ona kendi ruhundan üflemesinin ardından meleklerin ona secde etmesini diledi. Böylece Adem ve Havva'nın ortaya çıkışı hayvanların yaratılmasından, yeryüzünün mamur hale getirilmesinden, orada bütün cinslerin oluşmasından sonra olmuştur. Hayvanların yeryüzüne çıkması ise bitkilerin yeryüzünde ortaya çukıp yayılmalarından sonra olmuştur. [92] Görüldüğü gibi İhvan-ı Safa, âlemin ve türlerin oluşumunu aşamalı bir şekilde açıklamıştır. En basitten en yetkine doğru giden bu oluşumda varlık türleri diğerlerinden bağımsız bir şekilde zamansal açıdan biri diğerinden daha evvel olacak şekilde yaratılmışlardır. En yetkin varlık türü olan insan ise en son yaratılmıştır. Onun hayatını devam etmesine Yarayacak, yaşamını kolaylaştırak her türlü şey ondan daha evvel yaratılmıştır. Her varlık türünün ilk bireyi diğer türlerden evrilmeden Allah'ın

[91] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/288
[92] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/100-101

dilemesiyle ve türlerin yararı gözetilecek yaratılmışlardır. Sonuç olarak âlem aşamalı bir şekilde tekamül etmiştir. Bununla beraber içindeki varlıklar da aşamalı bir şekilde basitten yetkine doğru sıralı bir şekilde yaratılmıştır.

İhvan-ı Safa felsefesinde âlem Allah tarafından sudur ile yaratılmıştır. Buna göre yaratılış iki aşamada tamamlanmıştır: İlkin Allah bir şeyi idrak etti ve istedi sonrasında o anda âlem yokluktan varlığa geldi; hemen bunun ardından sudur başladı ve âlem şimdiki haline gelinceye kadar tedrici olarak varlığa geldi.[93] Bu âlemde var olan bütün varlıklar, Tanrının koyduğu ilkelere uygun bir şekilde ve onun kontrolünde basitten bileşik olanlara doğru yaratılmıştır.[94] Onlara göre eşya mutlaktan çıkar , derece derece aşağı iner ve sonra tekrardan yükselip kaynağına döner. Eşya en aşağı derecesinde bile nurunu Allah'tan alır. Allah'ın zorunlu bir varlık olmasına karşın Âlem ezelde Allah'ta gizlidir. Ancak zaman içinde tedrici bir şekilde ondan çıkar.[95] Onlar âlemin varlığını ve onun içindekileri sudurun birer halkaları olarak görmüşlerdir. Onlara göre âlemde var olan herşey O'ndan sudur ettiği gibi tekrardan O'na dönecektir. Bu yüzden onlar, ayaltı âlemdeki varlıklardan en yetkini olan insanın ruhunun tekamül ederek melekler arasına katılması sonucu ulvi âleme dönüş sağladığını düşünürler.

Onlar varlık mertebeleri arasındaki suduru şöyle açıklarlar; nasıl "bir"in tekrarından sayı meydana geliyorsa ve artışı gerçekleşiyorsa bunun gibi Yaratıcı'nın varlığının taşmasından da yaratıklar meydana gelir, tamamlanır ve yetkinleşmesi gerçekleşir. "İki"nin "bir"in tekrarından meydana gelmesi gibi Akıl da Yaratıcı'nın varlığından taşan ilk varlıktır. "Üç"ün "iki"den sonra gelmesi gibi Nefis de Akıldan sonra gelir. "Dört"ün "üç"ten sonra gelmesi gibi Madde (heyula) de Nefisten sonra gelir. "Beş"in "dört"ün ardından gelmesi gibi Tabiat da Madde (heyula)'den sonra gelir. "Altı"nın "beş"ten sonra gelmesi gibi Cisim de Tabiattan sonra gelir. "Yedi"nin "altı"dan sonra gelmesi gibi felekler de Cisimlerin varlığından sonra gelir. "Sekiz"in "yedi"den sonra gelmesi gibi unsurlar/rükünler de felekten sonra gelir. "Dokuz"un "sekiz"den sonra gelmesi gibi doğumla meydana gelenler (maden, bitkiler, hayvanlar) de unsurlardan sonra gelir.[96]

---

93 Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 174
94 Onay, *İhvan-ı Safa'da Varlık*, s. 106
95 Sunar, *İslam Felsefesi*, s. 48
96 Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/149

Anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa, yaratılışı sudurla açıkladığı gibi ruhani ve cismani varlıklar arasındaki hiyerarşiyi matematiksel bir yöntemle izah etmiştir. Görünen ve görünmeyen varlıklar arasındaki hiyerarşi şöyle sıralanabilir:

1. Tanrı (Yaratıcı)
2. Faal Akıl
3. Külli Nefs
4. İlk Madde (Heyula)
5. Tabiat
6. Mutlak Cisim (İkinci Madde)
7. Felekler Âlemi
8. Unsurlar (Rükünler) Âlemi
9. Doğumla meydana gelen madenler, bitkiler ve hayvanlar âlemi.

"Varlık bekadan önce, beka tamdan önce, tamam kemalden/yetkinlikten öncedir. Dolayısıyla her yetkin tamdır, her tam bakidir ve her baki mevcuttur. Buna mukabil her mevcut baki değildir, her baki tam değildir, her tam da yetkin değildir."[97] O halde âlemin yaratıcısı olan Allah bütün mevcudatın varoluş, baki, tam ve yetkin olmalarının ilk kaynağıdır. Sonrasında tamlık ve yetkinlik bakımından sırasıyla Yaratıcı'dan sudur eden varlıklar gelir. Ancak ayaltı âlemde sıra bunun tersidir. Ayrıca ayaltı âlemdeki varlıklarda meydana gelen tekamül ayüstü âlemden bağımsız bir şekilde gerçekleşmez. Bu yüzden İhvan'ın tekamül anlayışını kavrayabilmek için bu iki âlem arasındaki ilişkiyi iyice anlamış olmak gerekir.

Akıl yüce Yaratıcı'nın vasıtasız olarak yarattığı ilk varlıktır. Akıl, yüce Yaratıcı'dan taşan, baki, tam ve yetkin olan ruhani bir cevherdir.[98] Yüce Yaratıcı, ayaltı âlemdeki varlıklarla uğraşmaya lutfetmediği için sonradan varlığa gelecek olan bütün varlıkların suretlerini Akılda varetmiş sonrasında ona suduru yeniden başlatıp devam ettirme ve düzene koyma görevi vermiştir.[99] Aklın bekasının nedeni, yüce Yaratıcı'nın ona varlık vermesi ve ilk olarak taşan feyiz ile yardım etmesidir. Aklın tamlığının

---

[97] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/149
[98] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/150
[99] Şahin Filiz, *İlk İslam Hümanistleri-İhvan-ı Safa Topluluğu ve İnsan Felsefesi*- (Konya: Onbir Eylül Yayınları, 2002), ss. 98

sebebi ise yüce Yaratıcı'dan gelen bu feyiz ve faziletleri kabul etmesidir. Aklın yetkinliği ise yüce Yaratıcı'dan aldığı bu feyiz ve faziletleri nefse taşırmasından gelir.[100]

*Risaleler*de sık sık Allah'ın âlem ve insanı yoktan var ettiğini söyleyen İhvan-ı Safa'ya göre "yoktan yaratma" yani "ibda" sadece ilk aklın yaratılmasında sözkonusu, onun dışındaki bütün varlıkların varlığa gelişleri "var olan bir şeyden başka bir şeyin meydana gelmesi" yani "halk" olarak bahsedilmiştir.[101] Ayaltı âlemdeki bütün mevcudat Akılda bulunan suretlerin halk etmesinden ibarettir. O halde onların tekamül etmelerini sağlayan yetkinleşme ve tamamlanma yetisi de Akıldan gelir. Ancak bu dolaylı bir şekilde gerçekleşir. Külli Nefs aracılığıyla ayaltı âlemdeki varlıklar yetkinleşip tekamül ederler.

Nefis; Akıldan taşan, baki, tam; ama yetkin olmayan ruhani bir cevherdir. Akıl yüce Yaratıcı'dan aldığı feyzini ve beka, tamlık ve yetkinlikten gelen faziletlerini Yaratıcı'ya olan yakınlığından ve ruhaniyetinin şiddetinden dolayı tek seferde, zamansız, hareketsiz ve yorgunluk olmadan alır ancak Nefis böyle değildir; o varlığını yüce Yaratıcı'dan Akıl vasıtasıyla aldığı için hem mertebe olarak Akıldan aşağıda olur hem de faziletleri kabul etmede kusurlu olur. Çünkü bazen hayır ve faziletleri almak için akla doğru yönelir bazen de hayır ve faziletleri ile maddeye yardım etmek için ona yönelir. Hayır ve faziletleri almak için Akla yöneldiği zaman onu maddeye vermekten uzak kalır, maddeye yönelince de bu hayır ve faziletleri almak için Akıldan uzak durur. Madde, Nefsin bütün faziletlerini kabul etmede düşük mertebeli olduğu için ve bazen de onları kabul etmede isteksiz olduğu için Nefis, maddeye yönelmeye ve ona yardım etmeye ihtiyaç duyar. Bu yüzden Nefis yorgun düşer ve bu konuda zorluk çeker ve sıkıntı yaşar. Buna karşın Nefsi destekleme ve ona faziletlerini taşırma konusunda Akıl yorgunluk ve sıkıntı yaşamaz. Çünkü Nefis, Aklın faziletlerini ve hayırlarını arzu eder. Bu yüzden onları kolay kabul eder.[102]Nefsin cevheri yok olmaz, güçleri ortadan kalkmaz, fiilleri kesintiye uğramaz; çünkü o Akıldan devamlı bir destek alır ve sürekli bir feyiz kabul eder. Bu yüzden o ebedidir.[103]

[100]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/151
[101]Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, ss. 169-170
[102] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/151
[103] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/153

İhvan-ı Safa'ya göre Külli Nefsin, Ay feleğinin altındaki bütün cisimlere nüfuz eden özel bir gücü vardır. O bu güçle onları yönetir, üzerlerinde tasarrufta bulunur, onlar aracılığıyla fiillerini ortaya koyar. Külli Nefsi filozof ve tabipler oluş ve bozuluşun tabiatı olarak adlandırırken şeriat ise onu meleklerden bir melek olarak görür. Onun Ay feleğinden yerin merkezine kadar var olan bütün hayvan, bitki ve maden kısımlarına ve dört unsura kadar yayılmış bir çok gücü vardır.[104] İhvan-ı Safa; Külli Nefsin, bütün gezegenler, yıldızlar ve ayaltı âlemdeki unsurlar âlemi (cismani âlem ve nesneler dünyası) ve insan emeğinin ürünü eserlerdeki etkisini, bir valinin yönetiminde bulunan il üzerindeki yetkisi ve tasarrufuna benzetir. Onlara göre Külli Nefsin, gök cisimlerinin her birine nüfuz emiş güçleri bulunur ve bu güçleri o cisimlerin "cüz'i nefisleri" diye adlandırmıştır. Ayrıca gök cisimlerinin her birinin sahip olduğu bu semavi nefisler, o gök cismine bir canlılık ve hareket verir, bir şuur kazandırır.[105] Külli Nefsin gök cisimlerine yaptığı bu etki sayesinde cismani âlemdeki varlıklar tekamül ederek yaşamlarına devam ettirirler.

İhvan-ı Safa, Külli Nefsin Ay feleğinin altındakilere etki eden bir gücüne Tabiat adını verir. Tabiat, Külli Nefsin gücüdür ve bu güç esir küresinden yeryüzünün merkezine kadar, Ay feleğinin altında bulunan bütün cisimlere nüfuz etmiştir. Ay feleğinin altındaki cisimleri İhvan-ı Safa, ikiye ayırır; basit ve bileşik diye. Basit cisimler; su, ateş, hava ve toprak, bileşik cisimler; madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Tabiat ise bunların bütününe nüfuz etmiştir. Bu cisimlere hareket veren, onların hareketlerini sonlandıran, onları yöneten ve onların her birinin yetkinleşmesini sağlayarak ulaşabileceği en son geyeye ulaştıran yine bu güç(tabiat)'tür.[106]

İhvan'a göre, "Külli Nefs, âlemin ruhudur. Tabiat, onun fiili(etkisi); dört unsur(toprak, su, hava, ateş), onun etkisine konu olan madde; felekler ve yıldızlar onun aletleri; madenler bitkiler ve hayvanlar ise onun eserleridir."[107] Görüldüğü gibi ayüstü âlem olmadan ayaltı âlemdeki varlıklar var olamazdılar. Akıldan taşan her varlığın sonrakine bir etkisi ve yardımı vardır. Her biri diğeriyle bağlantılıdır. Bu durum sudurun son halkası olan insana kadar devam eder.

---

[104] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/154
[105] Uysal, *Tanrı ve Âlem*, s. 111
[106] Abdullah Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 2* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), s. 2/105
[107] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/105

İlk Madde(heyula), Nefisten taşan, baki olduğu halde tam ve yetkin olmayan ruhani bir cevherdir. Madde yüce Yaratıcı'dan uzak olmasından dolayı düşük mertebeli, faziletelerden mahrum, nefsin feyzine karşı isteksiz, bilgisiz, faydasız, cansız olan bir şeydir. Bu sebeplerden dolayı yukarıda da bahsedildiği gibi Nefis maddeyi yönetirken veya tamamlarken yorgunluk, sıkıntı, zahmet çeker. [108] İlk Madde pasif durumda olduğu için sudurunu devam ettirebileceği uygun bir enerjiye sahip değildir. Onun kendisinde herhangi bir hareket veya oluş ilkesi yoktur. Ona bu enerjiyi sağlayıp onu etkin duruma getiren ve ondaki etkinliği tamamlayan Külli Nefs'tir.[109] Nefisten taşan İlk Madde(heyula), boy, en, derinlikten oluşan miktarları kabul ettikten sonra Mutlak Cisim olur. Böylece o ikinci madde haline gelir.[110] Anlaşıldığı üzere İlk Madde heyula ruhani âlemin son halkasıdır. En, boy ve derinlik kazandıktan sonra artık o cismani bir hale gelir. Yine bu Külli Nefs aracılığıyla gerçekleşir.

Külli Nefs, hikmeti gereğince Mutlak Cisme yönelir. Çünkü Mutlak Cisim mertebe olarak ondan daha aşağıda bulunur. İhvan-ı Safa'ya göre Külli Nefis, Yaratıcı'nın hikmetine benzeyerek cismi tamamlayıp kemale erdirmek için; ona hareket verme, nakış ve boyamayla şekil ve suret almasını sağlama, hikmet ve sanat gibi kendi potansiyelinde bulunan şeyleri fiiliyata geçirip belirgin hale gelmesine sebep olarak onda tasarrufta bulunur. Bundan dolayı Külli Nefs, mutlak külli cisme iliştirilmiştir. Külli Nefisin güçleri, cismani âlemin tamamı olan külli cisme aktığı zaman, kuşatıcı feleğin en üst noktasından başlayarak âlemin merkezine doğru yönelir; âlemin merkezinin sonuna ulaşıncaya kadar da feleklere, yıldızlara, dört unsura ve zamansal vakitlere aşamalı olarak girer. Bu durum, hayvanlar, bitkiler ve madenlerden ibaret olan Ay feleğinin altındaki oluşan ve bozulan cüz'i cisimlerin oluşmasına neden olur.[111]

İhvan-ı Safa, dokuz mertebede sıraladığı varlıkları iki kısma ayırır; Külli/Tümel olanlar ve Cüz'i/ Tikel olanlar. Külli varlıklar varoluşları bakımından sürekli ve ebedidirler. Çünkü bu varlıklar, düzen bakımından en üstün ve en yetkin olandan başlayarak en aşağı ve en noksan olana doğru dizilirler. Buna karşın Cüz'i/Tikel varlıklar ise yetkinleşmeye yönelmiş bir şekilde sürekli bir oluşum halindedirler. Çünkü oluşum, varlığı en noksan olanın, varlığı en yüksek olana yönelmesi ve durumları en

[108] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/151
[109]Uysal, *Tanrı ve Âlem*, s. 179
[110] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/152
[111] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/42-43

aşağı olanın, durumları en yüksek ve yetkin olana doğru ilerlemesi ile başlar.[112]Yani külli/tümel varlıklar en yetkin olandan başlar ve yetkinlik bakımından azalarak aşağıya doğru ilerler. Cüz'i/tikel varlıklar ise bunun tam tersine yetkinlik bakımından en aşağı mertebeden başlayarak en üst mertebeye doğru yönelirler.

Anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa, tümellerin yaratılışını mekansız ve zamansız bir şekilde ve tek seferli olarak görürür. Bu yüzden bu varlıklar oluş ve bozuluşa tabi değillerdir, dolayısıyla tekamül etmezler. Ancak tikellerin varlığı aşamalı bir şekilde, zamana ve mekana tabi olarak meydana geldiği için oluş ve bozuluşa tabidirler. Bundan dolayıdır ki tikeller tekamül ederek nihai gayelerine ulaşırlar. Bu da ancak Külli Ruhun akışı içerisinde ve onun etkisinde gerçekleşir. Külli Ruh felekler âlemindeki cisimler aracılıyla unsurlar âlemini ve nesneler âlemini etkiler. Bunun nasıl gerçekleştiğine değinelim.

2.1.1. Felekler Âlemi

Felekler âlemindeki cisimler İhvan-ı Safa'nın biyolojik, psikolojik ve sosyolojik tekamül anlayışlarında etkilidir. Bu cisimler devirleri esnasında yaratttığı etkiler sayesinde bu âlemdeki bütün varlıkların her açıdan tekamül etmelerini sağlarlar. Oluş ve bozuluş âlemi için bu cisimlerin varlığı ve devirleri esnasında yarattığı etkiler önemlidir.

Felekler âlemindeki cisimlerin oluşumunu İhvan şu şeklide açıklar; Mutlak Cisim oluştuktan sonra İhvan-ı Safa'nın şekillerin en üstünü olarak kabul ettiği küre şekline girer. Bundan sonra felekler (gezegenler) âlemi ve yıldızlar âlemi meydana gelir. Sayıları dokuzu bulan bu gezegenler, çevreleyen felekten başlayarak Ay feleğinin sonuna kadar iç içe geçmiş bir vaziyette sürüp giderler. Bunlar arasında yeryüzüne en yakın olan ay feleğidir, en uzak olan ise çevreleyen felektir. Çevreleyen felek, diğerleri arasında en ince ve basit cisimli olanıdır. Sonra onun hemen altında sabit yıldızlar feleği, onun altında da Satürn (Zühal) feleği, onun da altında Jüpiter (Müşteri) feleği, onun altında Mars (Merih) feleği, onun da altında Güneş feleği, onun da altında Venüs

---

112 Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/36

(Zühre) feleği, onun da altında Merkür (Utarit) feleği, onun da altında Ay feleği, bu feleğin de altında ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört unsur bulunur.[113]

İlahi hikmet ve Rabbani inayet, gezegenleri merkez ile kuşatıcı felek arasında aracı kılmıştır ki gezegenler yeryüzünden en uzak noktaya yükseldiklerinde erdemli gök cisimlerinden feyz alıp yeryüzüne en yakın yere ulaştıklarında o feyizleri unsurlara ulaştırabilsinler. İşte bundan aslını dört unsurdan alan oluş halindeki varlıklar meydana gelmişlerdir. Bunlar; madenler, bitkiler, hayvanlardır.[114] Bu yüzden felekler âleminin etkisi büyüktür. Onlar dört unsurun birleşip bileşik varlıkları meydana getirmelerinde etkilidirler. Yukarıda bahsedildiği gibi gök cisimleri Külli Nefsin aletleri konumundadır. Bu aletler sayesinde oluş ve bozuluş âlemindeki mevcudatlar oluşurlar. Bu da Külli Nefsin feleklere kattıığı feyizler saysinde gerçekleşir.

Bahsedilen feyizler âlemin merkezine indiği vakit gökyüzünden yeryüzüne doğru bereketler(rızık, rahmet, vahiy, teyit ve yardım) iner. Bu güçler önce dört unsura nüfuz eder daha sonra bunlardan yeryüzünün derinliklerinde farklı cevherlere sahip madenlerin oluşması için karışımlar oluşturur; yeryüzününde yararlı bitkiler, havada türleri ve yapıları birbirinden farklı ve şaşırtıcı niteliklere, suretlere sahip canlılar meydana gelir. Bu canlılardan her biri binlerce dönüş ile ulaşabilecekleri son geyeye ulaşınca yani yetkinleşince, bu güç başlangıçtaki gibi çevreleyen feleğe doğru yönelir ve bundan sonra ba's, neşr, mi'rac ve kıyamet gerçekleşir.[115] Anlaşıldığı üzere gezegenler üst mertebelerinden aldıkları bu güçleri ayaltı âlemdeki varlıklara aksettirmekle görevlidirler. İhvan-ı Safa'nın varlık hiyerarşisindeki her varlığın bir gayesi vardır, her biri bir amaç uğruna yaratılmışlardır. Gök cisimleri aldıkları bu feyizler kesintiye uğradığı zaman bu oluş ve bozuluş âleminin sonu olur.

Yıldızların dört unsur ve onlardan oluşan şeyler üzerindeki etkisi aralarındaki ilişki(cisimlerin büyüklüğü, merkezlerinme olan uzaklık ve hareketleri)ye göre değişir. Bu ilişki kimi zaman üst düzey kimi zaman basit kimi zaman da orta düzey bir ilşki olabilir. Yıldızlar dönmeye başladığında eğer üst düzey bir ilşki yaşanıyorsa, oluşlarda en üst düzeyde gerçekleşir. Mesela üst düzey bir ilişki olursa, insanların çoğu melekler gibi hayırlı ve erdemli olur; eğer bunun tersi yani alt düzey bir ilşki olursa, insanların

[113] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/152
[114] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/107
[115] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/107

çoğu ahir zamandakiler gibi kötü olur. Anlaşıldığı üzere yüce Yaratıcı, gök cisimlerinin devirleri sırasında hareketlerini, ayaltı âlemde gerçekleşen bazı hadiselerin meydana gelmesinde birer sebep ve ay altı âlemdeki oluşumlar için ise fail neden yapmıştır.[116]

Ayaltı âlemdeki oluşumlar, basit ve eksik bir halde başlarlar kademe kademe en olguna ve mükemmele doğru ilerler. Bunun gerçekleşmesi ise ancak zamanın ve vakitlerin geçmesiyle olur. Çünkü bu oluşumların tabiatı, göksel varlıkların bir anda nüfuz etmesini kaldıramaz, tıpkı zeki bir öğrencinin yetkin bir üstattan ders alması gibi, aşamalı bir şekide kabul eder. İlahi hikmet ve Rabbani inayet, ayaltı âlemdeki varlıklardan her birinin oluşumu ve orada kalması için belli bir vakit takdir etmiştir. Bu vakit ya belirlenmiş olan ölçüde ya da feleki şahıslardan birinin devri miktarınca olur.[117]İhvan-ı Safa, Ay küresinin altındaki varlıkların yıldızların etkisinde kaldıklarını *Risaleler*de tekrar tekrar dile getirmiştir. Ancak burada varlıkların cevherlerinin farklılığından dolayı etkileri kabullerinin de farklı olduğunu vurgular.

Anlaşıldığı üzere İhvan-ı Safa, oluş ve bozuluş âleminde meydana gelen küçük veya büyük, diri veya ölü, konuşan veya suskun, büyüyen veya artan her şeyin Yaratıcı'nın koyduğu düzen ve nizamın dışına çıkmayan feleğin düşünmesiyle ve göksel bir emir ile gerçekleştiğini düşünür. Yıldızların ruhsallıkları ve fiileri, oluş ve bozuluş âlemine nüfuz etmesi ruhsal güçlerin bedeni sarması gibidir. Felekte her yıldızın dışına çıkamadığı bir sınırı ve yönleri vardır. Aynı zamanda onların oluş ve bozuluş âlemine intikal eden suretleri ve benzerleriyle irtibatlı ruhsallığı da vardır.[118] O halde yeryüzündeki düzen ve nizam feleklerin hareketlerine bağlıdır ve onlar bu âlemi saran ruhsallıkları ile varlıklara hayat verirler.

Feleklerin yönetilmesinde, gezegenlerin yürütülmesinde, nebilerin, elçilerin, meleklerin yeryüzüne inip peygamberlere vahiy getirmesindeki asıl sebep; âlemdeki eksikliği, yetersizliği giderip kötülüklerden arınmasını sağlayarak onun bütünüyle iyiliğe bürünmüş hale getirmektir. Böylece âlemin neşet ettiği ilk ilkeye dönüp ona dahil olması sağlanmıştır. Sonuç itibariyle hikmet tamamlanmış olur, varlıklar yetkinleşir, oluş ve bozuluş âleminin düzeyi yükselir, âlem bütünüyle iyiliğe ve

[116] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/107-108
[117] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/297
[118] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/249

mutluluğa bürünür.[119] Tanrının yarattığı her varlık belli bir gayeye yönelik varlığını sürdürür. Anlaşıldığı gibi göksel cisimlerin bu âlemi ve içindeki varlıkları sarmasının nedeni onların yetkinleşip nihai gayelerine ulaşmalarını sağlamaktır.

Felekler âlemindeki her feleğin bir gayesi ve dışına çıkamadığı bir sınırı var. Onlar bunun sayesinde aylatı âlemdeki düzen ve nizamı sağlayarak burada yaşayan varlıkların yetkinleşip nihai gayelerine ulaşmalarıyla görevlidirler. O halde bir maden oluşup nihai gayesine ulaşana dek, yeryüzünün herhangi bir bölgesi bir halden başka bir hale ulaşana kadar, bir devlet ulaşabileceği en üst sınıra ulaşana kadar, insan ruhu yetkinleşip bilfiil melek olana kadar bu göksel cisimlerin etkisinde kalır. Onların devirleri esnasında yarattığı etkiler ve kendilerineden üst varlıklardan aldıkları feyizleri altındakilere aksettirmeleri sayesinde bu âlemeki bütün varlıklar kemale erdikleri için bütün mevcudat onlara muhtaçtır. Bu yüzden yeryüzünde onların tesirine maruz kalmamış herhangi bir canlı ya da bir oluşum bulunmaz. Bütün bu sebeplerden dolayı İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesinde felekler âlemindeki her felek etkin bir role sahiptir. Bu feleklerin yeryüzünde ilk etkiledikleri oluşumlar dört unsurdur. Şimdi bu dört unsurun felekler âlemindeki cisimlerin etkisi altında geçirdikleri değişim ve dönüşümlere değinelim.

2.1.2. Unsurlar Âlemi

Oluş ve bozuluş âlemindeki bütün varlıklar dört unsurun birleşiminden meydana gelmiştir. Bu âlemde yaşanan değişim ve dönüşüm yine bu unsurların bileşiminin farklılaşması sonucu meydana geldiği için İhvan'ın tekamül nazariyesini daha iyi kavramak amacıyla dört unsur hakkında genel bir bilgiye sahip olmak gerekir.

İhvan-ı Safa, ayaltı âlemdeki cisimleri yedi cinse ayırır. Bunlardan esas yani tümeller(Külli) olanlar; ateş, hava, su, topraktır. Geriye kalanlar da cüz'i oluşumlardır; madenler, bitkiler ve canlılar(hayvanlar)dır. Külli varlıklardan her biri madde ve suretten oluşur. Tümünün maddesi cisim iken suretleri farklıdır ki her birini diğerinden ayıran da bu suretleridir.[120] Sayılan bu cisimlere hareket veren ve hareketlerini sonlandıran, onları yönetetip her birini yetkinleştiren güç Tabiattır. Tabiat bunlara

---

[119] Abdullah Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 5* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), ss. 5/34-35
[120] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/49

bütünüyle nüfuz etmiştir. Bu sayede dört unsurun her birinde değişim ve dönüşüm yaşanır ve bunlar bir araya gelerek tikel varlıkları oluştururlar.

Maden, Bitki, Hayvan gibi dört unsurdan meydana gelen varlıkların şekilleri, renkleri, tatları, kokuları ve görünüşlerinin farklı olması dört unsurun parçalarının onlardaki bileşim oranının farklılığından kaynaklanır. Bu birleşme kimde en mükemmel oranda meydana gelmişse, onun bedeni sağlam ve güçlü, rengi berrak, fikri güzel, ahlakı düzgün olur. Aksi halde çirkin görünüşlü ve kötü ahlaklı olur.[121] O halde madenlerin, bitkilerin ve hayvanların çeşitli olması onları meydana getiren bu unsurların onların vücutlarındaki bileşim oranlarının farklılığından kaynaklanır.

İhvan-ı Safa, Ay feleğinin altındaki varlıklarda değişim ve dönüşümü mümkün görür. Dört unsur arasındaki değişim ve dönüşümü şöyle açıklar:

> "Ateş dönüşüm geçirir hava olur, hava dönüşüm geçirir toprak olur. Toprak dönüşüm geçirir su olur ve su dönüşüm geçirir ve hava olur. Hava dönüşüm geçirir ışık olur. Ateşin başlangıcı hava ile sonu ise ışıkla ilişkilidir. Havanın başlangıcı suyla sonu ise ateşle bitişiktir. Suyun başlangıcı toprakla sonu ise havayla bitişiktir. Bahsedilen dört unsur yukarı tarafı ile üstündekilerle, aşağı tarafı altındakilerle hem ilişki kurar hem de onlara dönüşür."[122]

Bu değişim ve dönüşüm şu şekilde gerçekleşir: Su kimi zaman havaya kimi zaman da toprağa dönüşür. Hava ise bazen suya bazen de ateşe dönüşür. Ateş de sönüp ortadan kalktığı zaman havaya dönüşür. Hava, yoğunlaştığı vakit suya dönüşür. Su, donduğu zaman ise toprağa dönüşür. Buna karşılık toprak çözüldüğü ve inceldiği zaman suya dönüşür. Su, eriyip çözüldüğü zaman havaya dönüşür. Hava da ısındığı vakit ateşe dönüşür.[123] İhvan-ı Safa'nın burada iddia ettiği unsurlar arasındaki dönüşüm "değişerek türeme" şeklinde bir durum değildir. Dört unsurdan herhangi biri diğerine dönüştüğü zaman ortaya yeni bir unsur çıkmaz ya da dönüşen diğer unsurun varlığı son bulmaz. Mesela hava ateşe dönüştüğü zaman, havanın varlığından bir şey eksilmez ya da artmaz.

İhvan-ı Safa'ya göre, dört unsurun hepsi yalın halde kaldığında onların canlı ya da ölü olduklarına hükmedilemez. Ancak her birinin ölü ve diri tarafı vardır. Şöyle ki; toprağın ince ve yukarı kısmı suya bitişiktir. O, bu yönüyle canlıların hayatınının devamını sağlayan bitkileri çıkarır ve böylece hayat sahibi olur. Toprağın diğer yönü yani aşağı tarafı ise dağ, kaya ve kil gibi yoğun kısımlardır. Bu tarafı su almayan ve onu

---

[121]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi*, s. 112
[122] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/111-112
[123] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/53

hissetmeyen, dolayısıyla kendilerinde bitki oluşmayan ve canlıların yararlanamadığı ölü kısımdır. Aynı şekilde suyunda iki yönü vardır. Yukarı tarafı havaya, aşağı tarafı ise toprağa bitişiktir. Toprağın hayatı ve hareketi olmadığı için ölüme daha benzerdir. Bu yüzden havaya bitişik olan taraf hayata daha yakındır. Havanın aşağı yönü ise suya bitişiktir. Su donabilir ve buna bağlı olarak ağır hale gelebilir. Donduğunda ondan kayalar ve katı cisimler oluşur. Bu yüzden o ölüme benzer hale gelir. Toprağın yukarı tarafı ateşe bitişiktir. Ateş hayata daha fazla benzer. Ateşin ise bir yönü havaya diğer yönü ışık ve aydınlığa bitişiktir. Havayla birlikte ortaya çıktığında bitkisel ve hayvani cisimlerle ilşki kurar ve onları yer, yakar ve sonrasında onlarla beraber yok olur. Bu yönüyle ölüme benzer. Onun sürekli yükselmek isteyen, aydınlığa yönelik olan tarafı ise nurla ilşkisi ve ona benzerliğiyle hayata benzer.[124] Madenlerin, bitkilerin ve hayvanların sonları kendilerinden önce gelene bitişik olduğu gibi dört unsurun her birinin sonu diğerinin başına bitişiktir. Bu bağlantı sayesinde biri diğerine dönüşebilir ve değişim geçirebilir. Ayrıca dört unsurun her birinin bir tarafı ölüme, diğer tarafı hayata benzer olması aslında oluş ve bozuluş âleminde olmalarının bir gereğidir. Ölüm ile bozuluşa, hayat ile oluşa benzerdiler. Bu dört unsur için geçerli olduğu gibi bunlardan meydana gelen varlık türleri için de geçerlidir.

İhvan-ı Safa, ruhlar âleminde değişim, dönüşüm, yok oluş ve taşınmayı mümkün görmüyorken buna karşın doğal varlıklar âleminde değişim, dönüşüm, yok oluş ve bir halden başka bir hale taşınmayı doğanın bir kanunu gibi görür ve onlara göre bu durum hikmetin bir gereği olarak gerçekleşir. Buna sebep olarak da nefislerin kazandıkları şeylerden dolayı ödül almaları, gizledikleri şeylerden dolayı da ceza almaları gerektiğini söylerler.[125]İhvan-ı Safa'ya göre tabii şeyler zamanın akışı içerisinde aşamalı bir şekilde yaratılıp var olmuşlardır. Bunun sebebi ise şudur:

> "Tümel madde (heyula) yani mutlak cisim; salt cisim olup sıvısı, katısından ayrılıncaya, saydam küresel felek şekillerini kabul edip uzay boşluğunda birbiriyle birleşinceye, gezegen yıldızları olarak dönmeye başlayıp kendi merkezlerini edininceye ve dört öğe (erkan) birbirinden ayırıcı niteliklerini kazanıp birbiriyle sıra ve düzen oluşturana kadar hiç şüphe yok ki üzerlerinden uzun bir süre gemiştir."[126]

Burada dikkat edilmesi gereken ilk önemli husus maddenin aşamalı ve belli bir düzene tabi şekilde meydana geldiğidir. Diğer önemli husus ise bunun uzun zaman

---

[124] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/111-112
[125] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/111
[126] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/289

içerisinde gerçekleşmesidir. Yani İhvan-ı Safa, tabii şeylerin oluşumu için uzun bir zamanın gerektiğini ve bunun zamanın içerisinde aşamalı olarak meydana geldiğini vurgular. Ancak aynı şeyi İlahi ve nurani varlıklar (Akıl, Külli Nefs, İlk Madde ve sadece suretler) için de geçerli saymaz. Çünkü onların var olmaları zaman ve mekana tabi olmadan oluş ve bozuluşa uğramaksızın tek seferde sıralı ve nizamlı bir şekide olur.

İhvan-ı Safa'nın varlığa geliş sıralamasına göre dört unsur, kendilerinden meydana gelen (müvelledat) madenler, bitkiler ve hayvanlardan önce gelir. Aynı şekilde zamanlar, devirler ve çağlar itibariyle feleklerin meydana gelişi dört unsurdan evveldir. Sonsuz zamanlar itibariyle ruhlar âleminin meydana gelişi ise felekler âleminden öncedir. Tıpkı sayılardaki gibi "bir"in en önce olması gibi Yaratıcı'nın varlığı da bütün varlıklardan daha evveldir.[127] İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışının genelinde başka bir şey sebebiyle varolan her mevcudat sebebi olduğu şeyden önce gelir. Bunun için felekler âlemi unusurlar âleminden, unsurlar âlemi de nesneler dünyasındaki varlıklardan daha evvel gelir. Çünkü onlar olmadan diğerleri varlığını sürdüremez. Dört unsurun her biri olmadan nesnenler dünyasındaki varlıklar oluşamazlar.

2.1.3. Nesneler Dünyası

Nesneler dünyasındaki varlıkların her biri dört unsurun bileşiminden meydana geldiği için asıl oluş ve bozuluşun yaşandığı yerdir. Bu âlemdki varlıklardan her biri değişim ve dönüşüm geçirerek tekamül eder. Bu başlık altında bunların hepsine ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

İhvan-ı Safa'ya göre Allah, varlıkları oluşturup, kainatı yarattığında hepsinin aslını tek bir maddeden oluşturmuştur. Sonrasında onlara ayrı ayrı suretler vererek onları birbirlerinden farklı, aralarında benzerlik olmayan, birbirinden apayrı başka cinslere ve türlere ayırmıştır. Yüce Yaratıcı'nın hikmetinin ve mükemmelliğinin gereği bireyler arasında önce ve sonra gelenler arasında bir düzen ve tertip oluşturarak onlar arasındaki ilşkiyi güçlendirmiştir. Bütün mevcudatın tek bir düzen ve tertip üzerine olması bir tek Yaratıcı'ya delalet eden tek bir âlemin oluşması içindir. Karşılıklı bir bağ ile bağlı ve farklı cinslerden ya da ayrı türlerden oluşan ayaltı âlemdeki varlıklar dört

[127] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/289

tanedir; madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar. Bu cinslerden her birinde en alt, en üst ve bu ikisi arasında yer alan birçok tür bulunur.[128]

Dört unsurun cüzleri birbirine karıştığı vakit bozuluşa meyilli yeni varlıklar meydana gelir. Bu varlıklar: Madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Bileşik olan bu varlıkların oluşumu esnasında dört unsurun ilk dönüştüğü iki karışım vardır. Bunlar da buhar ve özsudur. Bu iki karışım oluş ve bozuluş âleminde meydana gelen varlıkların maddesi ve heyulasıdır. Bunu İhvan-ı Safa, şu şekilde açıklar; güneşin ve yıldızların ışınları yeryüzünde yerin, denizlerin, göllerin ve nehirlerin yüzeylerine düşer ve böylece sular ısınır ve azalır, toprak parçaları incelir ve daha sonra buhar ve dumana dönüşür. Yükselen buhar ve duman bulutlara, bulutlar ise yağmura dönüşür. Yağmurlar yeryüzüne inip toprak parçalarını ıslattıktan sonra toprak parçaları ile su parçalarının karışımından-yerin derinliklerinde sıcaklığın da etkisiyle-özsular oluşur. İşte bu özsular madenlerin, bitkilerin ve hayvanların oluşumu için madde ve heyula olurlar.[129] Nesneler dünyasındaki bu varlıkların ilk oluşumu buhar ve özsu ile gerçekleşmiş olması yukarıda bahsedildiği gibi Külli Nefsin güçlerinden olan Tabiatın etkisiyle göksel cisimlerin aracılığıyla olmuştur. Yani dört unsuru biraya getirip onlardan yeni nesnelerin çıkmasını sağlayan feleklerdir. Hepsinin maddesi dört unsurun birleşimi olan buhar ve özsu olmasına rağmen onları farklılaştıran suretleridir.

Oluş ve bozuluş dünyasındaki değişim ve dönüşüm maddeler ve suretler üzerindne gerçekleşir. İhvan-ı Safa'ya göre oluş ve bozuluş birbirinin zıddıdır. Bu ikisi aynı anda ve mekanda tek bir şeyde asla gerçekleşmezler. Bunun sebebi ise; oluş bir maddede suretin husule gelmesiyken bozuluş ise bu suretin ortadan kalkmasıdır. Çünkü maddede bir şey bozulduğu vakit onun yerini başka bir şeyin doldurması gerekir. Heyuladan bir suret kaydığı an hemen yerini başka bir suret alır. Eğer heyulanın aldığı bu suret öncekinden daha üstün bir durumdaysa bu oluş olur, eğer daha aşağı bir durumdaysa bu bozuluş olarak kabul edilir. [130] O halde suretler alttan üste doğru gidebildiği gibi üstten alta doğru da gidebilir. Oluş ve bozuluş bu şekilde gerçekleşir. Daha önceden değindiğimiz gibi evrim ileri yönde bir gelişme de olabilir geri yönde bir gerileme de olabilir. Dolayısıyla tekamül oluş halindeki ileri yönde bir gelişmedir.

[128] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/131-132
[129] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/53
[130] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/53-54

Buradan anlaşıldığı gibi suretler maddeden kaydıkları vakit yok olurlar; ama madde kaybolmaz. O başka bir bedene dönüşür. Onu hemen başka bir suret kaplar.

İhvan-ı Safa, nesneler dünyasındaki maden, bitki ve hayvan türlerinin suretlerini ve şekillerini fertlerinde muhafaza ettiklerini düşünür. Deve rahminden bir tayın, inek rahminden bir oğlağın, devekuşu yumurtasından bir turnanın, güvercin yumurtasından bir tavuk çıktığını asla kabul etmezler. Onlara göre bir zeytin ağacının ceviz ağacından çıktığını ya da arpa tanelerinin buğday sümbüllerinden çıktığını söylemek asla kabul görmez. Aynı şey bütün tahıl, meyve, bakliyat ve yabani otlar için geçerlidir. Bunun sebebini ise şöyle açıklarlar; bitki türü içerisindeki her bitkinin bir gövdesi vardır. Her gövde mide özsuyundan, her mide özsuyu da bir mizaçtan oluşur. Aynı suyu içseler de, aynı toprakta yetişseler de, yine aynı havanın rüzgarı onlara ulaşsa ve aynı güneş ısısına maruz kalsalar dahi bir mizaçtan ancak sözkonusu mide özsuyu ve aynı mide özsuyundan tek bir bitki türü yeşerir. İlk madde bütün suretleri kabul edecek şekilde yaratılmış ;ancak ikinci madde sadece özel varlıkların suretlerini kabul eder. Buğday ve pamuk ağaçları örnek olarak gösterilmiştir. Pamuktan ancak iplik, iplikten ancak parça, parçadan ancak elbise veya başka şeyler çıkar. Aynı şekilde buğdaydan ancak un, undan ancak hamur, hamurdan ancak ekmek hazırlanır.[131] Anlaşıldığı üzere nesneler dünyasındaki varlıkların hepsinde kendi cinslerinin suretini ve türlerinin şekillerini fertlerinde muhafaza etme durumu vardır. Her tür kendi sınırları dahilinde tekamül eder, bir tür kendi sınırını aşıp asla başka bir türe dönüşmez. Yani İhvan'ın tekamül anlayışında türler arası tekamül yoktur. Buradan hareketle İhvan-ı Safa'nın, türlerin sabitliğini savunduğu görülür. Madenlerin, bitkilerin ve hayvanların türleri ilk var oldukları andaki gibidirler. Yeni bir madeni çeşit ya da bir bitki türü ya da bir hayvan ırkı türemez veya yok olmaz. Anlaşıldığı gibi türler birbirine dönüşmez dolayısıyla bu varlık türlerinde yeni bir çeşit ortaya çıkmaz.

İhvan-ı Safa, nesneler dünyası da denilen ayaltı âlemdeki varlıkların aşamalı bir şekilde dönüşümünü şu şekilde açıklar:

> "Madenler bitkinin cisimlerine dönüşür, bitki cisimleri hayvan cisimlerine dönüşür ve en şerefli hayvan da insandır. Bitkinin sureti derinliğe giden iç içe geçmiş bir yoldur. Hayvan nefsi bunu geçer ve bundan kurtulur. Hayvanın sureti yüzeye yayılmış bir yoldur. İnsan nefsi onu geçer ve bundan kurtulur. İnsanın sureti doğru ve dik bir çizgi gibi cennet ile cehennem

[131] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/123-124

arasında dosdoğru bir yoldur. Hangi nefis bunu geçerse cehennemden kurtulur ve meleklerin suretinde cennete gider. Aksi halde aşağıların en aşağısına gider."[132]

Burada bahsi geçen dönüşümü şöyle açıklar; İhvan-ı Safa'ya göre oluş ve bozuluş dünyasında meydana gelenlerin hallerine bakıldığında onların kürelerin şekilleri ve hareketleri gibi dairesel olduğu farkedilir. Nehir ve deniz sularının bulut ve yağmura dönüşmesi dönen dolap gibidir. Bulutlar, deniz ve nehir sularının buharlaşıp yükselmesi sonucunda oluşur ve rüzgarlar onları bozkırlara ve dağ tepelerine kadar yükseltir. Daha sonra bu bulutlardan yağmurlar yeryüzüne iner. Seller vadi ve nehirlerin havzalarında toplanır ve buradan denizlere dökülürler. Sonra tekrardan ısınan sular buharlaşıp bulutlara dönüşürler. İşte maden, bitki ve hayvanların hali de böyledir. Bitki ilk etapta başlar, zamanla yetişir ve en nihayetinde yetkinleşir. Nihai amacına ve son sınırına ulaşınca tekrardan teşekkül ettiği şeye(toprak, su, ateş ve hava) dönüşür. Bitki, damarlarıyla unsurların ince kısımlarını emer. Ondan hayvanın besin maddesi olması için yaprak ve meyve yapar. Bu da hayvanın vücudunun bazı parçalarında et ve kana, bazı parçalarında posa ve gübreye dönüşür. O da bitkilerin beslenmesi için köklerine gelir ve ikinci defa tohum ve meyve olur. Tekrardan hayvan onu yer ve bu döngü böyle devam eder. Hayvanların bedenleri öldükten sonra çürür ve toprak olur. Ondan ikinci kez bitki meydana gelir, bitkiden de hayvan meydana gelir. İnsanın hali ise aynı şekildedir. Bir nutfeden oluşur. Sonra gelişimini sürdürüp büyür, tamamlanca ondan da nutfe oluşacak hale gelir.[133] İhvan-ı Safa, gezegen ve yıldızların hareketleri ile cismani âlem arasında çeşitli benzerlikler kurar. İhvan-ı Safa, cismani âlemdeki varlıklar arasında bir dönüşümden bahseder. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli bir husus var; dönüşüm geçiren maddedir, suretler ise sadece değişir, onlar asla dönüşüm geçirmezler. Eğer İhvan- Safa felsefesinde suretler de madde gibi dönüşüm geçiriyor olsaydı onların evrim anlayışları başka bir boyuta geçerdi. Ayrıca bu dönüşüm evrim teorisindeki gibi değişerek türeme şeklinde algılanmamalı. Yanı bir bitki türü bir maden çeşidinden türeyerek oluşmuyor ya da günümüzdeki bir hayvan türü başka bir hayvan türünden dönüşerek türememiştir.

İnsanı diğer canlı türlerinden daha farklı açılardan ele alan İhvan- Safa, insanın ilk başlangıçta gücünün eksik ve bünyesinin zayıf olduğunu daha sonra yükselip olgunlaştığını ve bu yükselmenin olgunluk çağına kadar devam etiiğini söyler.

---

[132] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/50
[133] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/179-180

Nihayetinde en son ulaşabileceği noktaya kadar ulaştıktan sonra tekrardan gücünü eksildiğini ve başlangıçtaki haline kadar bunun devam ettiğini ifade eder.[134] İhvan-ı Safa'nın insan anlayışında; İnsanın beden ve ruh ikilisinden oluştuğu ve bu ikilinin bir uyum içerisinde olduklarından hareketle ruhun da beden gibi gelişip olgunlaştığını ve nihayetinde kemale erdiğini görülür. İnsanın bedeni çürüyüp teşekkül ettiği şeylere tekrardan dönüşse de onun ruhu tekamülünü gerçekleştirerek melekler âlemine intikal eder.

İhvan-ı Safa'ya göre "başka bir şey sebebiyle var olan her mevcudun varlığı, sebebi olduğu şeyinkinden öncedir."[135] Yani varlık ve oluş sırasına göre maden bitkiden önce bitki de hayvandan öncedir. Bitkinin hayvandan önce varlığa gelmesinin sebebi; hayvanlar için madde, suretleri için heyula ve bedenleri için besin olmasıdır. İhvan-ı Safa'ya göre bitki hayvanın annesi konumundadır. Çünkü o, suyun nemini ve toprağın ince parçalarını damarlarıyla içine çekerek onları özüne iletir daha sonra bundan yaprak, meyve ve tohum yaparak hayvanı bunlarla besler. Eğer bitki bunu yapmamış olsaydı hayvan sırf topraktan ve dibe çökmüş çamurdan beslenirdi. Bu da Yüce Yaratıcı'nın lütfundan, inayetinden ve iyiliği istemesinden dolayıdır. İhvan-ı Safa'ya göre hayvanlar da varlığa gelişleri itibariyle insandan öncedir. Çünkü hayvanların varlığı insanlar içindir. Eğer hayvanın varlığı insandan evvel olmasaydı insan için rahat bir hayat, yetkin bir mürüvvet, leziz bir nimet olamazdı. Aksine sıkıntılı, yoksul, acıklı ve kötü bir hayat yaşardı.[136] Bütün bunlar İhvan felsefesinin teleolojik bir yapıda olmasından ileri gelir. Onun tekamül nazariyesinde hiçbir canlı boş yere yaratılmamıştır. Ruhani veya cismani bütün varlıklar bir amaç uğruna yaratılmışlardır. Cismani âlemdeki bütün varlıkların ulaşmaya çalıştıkları nihai geyeleri vardır. Bu varlıklar bu gayelerine ulaştıklarında ise kemale ermiş olurlar.

Nesneler dünyasında varlık mertebeleri madenlerden başlar ve insan da son bulur. Bu varlık türleri bu âlemde başlar, yetkinleşir ve sonunda bozuluşa uğrayıp teşekkül ettikleri şeye geri dönerler. Ancak insan bedeni tekamülünü bu dünyada bedensel açıdan tamamlamasının ardından ölüm ile bu dünyadaki hayatı son bulmasın arağmen ruhu kemale ererek ulvi âleme rücu eder. Böylece ulvi âlemde melekler tabakasına dahil

---

[134] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/180
[135] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/142-143
[136] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/142-143

olarak ölümsüzleşir. Şimdi madenlerden başlayan bu tekamül seyrini ayrıntılarıyla ele alalım.

2.1.3.1. Madenler

Ayaltı âlemdeki varlıklardan en aşağı mertebede bulunanlar madenlerdir. Kıyamete kadar Allah madeni cevherleri hem insanların hem de hayvanların menfaatine, dünya işlerinin düzene konulmasına ve hayvanların hayatta kalmasına birer aracı kılmıştır.[137] Başka bir şey sebebi ile var olan her mevcudat diğerinden daha evvel husule gelmiştir. Madenler bu yüzden bitkiler, hayvanlar ve insanlardan daha evvel yaratılmışlar ve onların hizmetine sunulmuşlardır. Bundan ötürü bu cevherler özleri itibariyla düşük mertebelidirler. Kendilerinden sonra gelen varlıklardan daha yetkin olmazlardı. Çünkü aylatı âlemde varlıklar basit bir halden daha kompleks bir hale doğru sıralanmışlardır.

Bütün madeni cevherlerin özü(maddeleri), bulundukları yerde uzun süre kalmış olan ve üzerlerinden uzun zaman geçmesiyle bulundukları yerlerde oluşmuş olan rutubet, su, ıslaklık ve buhardan meydana gelir. Madenlerin farklı çeşitlerine, özelliklerine, renklerine, kokularına, tatlarına, ağırlıklarına, hafifliklerine, dirençliklerine, gevşekliklerine, yumuşaklıklarına, sertliklerine, faydalarına ve zararlarına bakıldığı zaman bunun madeni cevherlerin tamamında bulunan dört unsura ait parçaların varlığından kaynaklı olduğu görülecektir.[138] Böylece madenler arasında oluşan bu çeşitlilikte yetkin olan üst mertebelerde yer alır.

İhvan-ı Safa, madenler arasındaki farklı oluşumları şu sebeplere bağlar:"Madenler topraktan aldığı sert, ağır, karanlık ve şeffaf parçalardan; sudan aldığı hafif ve ağır arası rutubetli, akıcı ve saf parçalardan; havadan aldığı hafif, yumuşak, yağlı, saf, aydınlık parçalardan; olgunlaşmış veya ham, kuvvetli veya zayıf sıcaklığın bir araya gelmesiyle oluşur."[139] Biraz daha ayrıntıya giren İhvan-ı Safa, madenlerin oluşumunu şöyle açıklar; madenin sıcaklığı yerin içerisindeki farklı rutubetleri ve sıkışmış buharları kuşattığı zaman erir, incelir, hafifler ve çukurların veya mağaraların tavanına yükselir ve orada

---

[137] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 99
[138] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/96
[139] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/96

bir süre bekler. Daha sonra yerin altı yazın soğur ve bunlar donar, katılaşır ve çukurların veya mağaraların dibine çökerler. Oradan da toprağa ve çamura karışırlar. Burda bir süre madenin sıcaklığı altında kalıp pişer ve olgunlaşırlar. Burada uzun süre kalınca berraklaşır, katılaşıp ağırlaşır. Bu rutubetler topraktan kendilerine dahil ettikleri parçalar sayesinde ağırlık ve katılık kazanırlar ve sıcaklığın onları olgunlaştırıp pişirmesiyle de "cıva" haline gelirler. Cıva haline gelen bu özler havaya ait yağlı parçalara maruz kalıp aynı zamanda topraktan gelen parçalarla beraber sıcaklığın da etkisiyle uzun süre içerisinde pişip yakıcı bir kükürt haline gelirler.[140]Kükürt ve cıva eriyen maden cevherlerinin aslıdır. Mesela toprak ve su; tuğla, pişirilmiş tuğla, briket, taslar, tencereler vb. çamurdan yapılmış şeylerin aslı olması gibi.[141] Madeni türlerin ilk oluşumuna bakılacak olursa bunun başka bir varlık türünden evrimleşerek gelmediği, kendine has yerde gerekli şartların oluşmasıyla var olduğu anlaşılır.

Bütün bunlardan hareketle madenlerin yer aldığı alanların toprak yapıları ve sularının değişik olmasıyla beraber havalarının da farklı olması onların tatlarının, renklerinin ve kokularının farklı olmasına sebep olduğu anlaşılmıştır. Bu durum madenler arasında çeşitliliğe sebep olmuştur. Görüldüğü gibi madeni türlerin çokluğu, tabiatlarının farklılığı ve özelliklerinin çeşitli olmasına rağmen, bütün madeni cevherlerin aslı ve heyulası dört ana unsurdur; toprak, su, hava, ateş. Daha evvelde bahsedildiği gibi madeni özleri oluşturan ve onları bulundukları yerlere yerleştiren de -Yaratıcı'nın izniyle- Külli Nefsin güçlerinden biri olan "Tabiat"tır.

İhvan-ı Safa, madeni özleri üç çeşide ayırır. Bunlardan birinci kısım; toprak, çamur ve tuzlu yerlerde yetişirler ve onların oluşumu için bir yıl bazen de daha az bir süre gerekir. Bunlara örnek olarak; kükürt, tuzlar, madeni tuzlar, renkli tuzlar ve benzerleri verilebilir. Bunlardan ikinci kısım; denizlerin derinliklerinde ve suların dibinde oluşur. Bunların oluşumu için bir yıl bazen de daha fazla bir süre gerekir. Bunlara örnek olarak; inci ve mercan gösterilebilir. Bunlardan üçüncü kısım ise mağaralarda, taşların içinde ve kumların arasında oluşur. Bunların oluşumu için yıllar gerekir. Örnek olarak; altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve benzerleri gösterilebilir.[142]Madeni cevherler arasında böyle bir ayrım yaptıktan sonra İhvan-ı Safa,

---

[140] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/87-88
[141] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/96
[142] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/79

madeni cevherlerin çeşitlerinin çok olduğunu söyler. Onlara göre bunun sayısını Allah'tan başka kimse bilemez.[143]

İhvan-ı Safa'ya göre madenler(mineraller) ölü değillerdir. Aksine kendilerine göre bir yaşamları vardır. Onlar da bir bitki gibi büyürler, bir hayvan gibi aşk, istek, nefret ve geri çevirme hisleri duyarlar. Yani bitki ve hayvanlar gibi ince duyumları ve gizli algıları vardır. Ayrıca hayvanlar gibi onlarda da erkek spermi toprağın dişi rahminde döllenir ve yetişir. Evrende her şeyin bir nihai amacı olduğu gibi madenlerin de nihai amacı daha üstün varlık âlemlerince kullanılmaktır. Tıpkı diğer varlıklar gibi onlar da Tanrı'yı bilme amacıyla yaratılmışlardır. İhvan-ı Safa'ya göre madenlerin asıl amacı hayvani nefsi öne çıkmış olan insana hizmet etmek değil aksine onların nihai gayeleri melek haline gelmiş olan kişilere hizmet etmektir. [144]

İhvan'ın felsefesinde madenlerin başı toprağa sonu ise bitkiye bitişiktir. İhvan-ı Safa, madenlerin ya alçı tarzı toprağı takip edenlerden ya da tuz tarzı suyu takip edenlerden oluştuğunu söyler. Alçı; yağmura maruz kaldığında katılaşan kumlu bir topraktır. Tuz da tuzlu toprak ile karışan ardından katılaşan ve sonunda tuz haline gelen bir sudur. Madenlerin son basamağı bitkiyi takip eden mantar gibi şeylerdir. Bu cins maden gibi toprakta oluşur, sonra bitkiler gibi ilkbahar mevsiminde nemli yerlerde biterler. Ancak bu cinsin bitkiler gibi yaprağı ve meyvesi yoktur. Bu açıdan madenlere başka açılardan bitkilere benzerler. Diğer madeni türler mertebe olarak alçı ile mantar arasında yer alırlar. [145] Madenler arasındaki en yetkin tür bitkiye en çok benzeyen olduğuna göre demekki madenlerdeki yetkinlik düzeyini belirleyen kriter; bitkiye olan benzerliktir.

Madeni cevherlerin farklılığı dört unsurun farklı oranlarda birleşimi sonucu oluşur. Bu oluşumlar feleklerin devirleri esnasında yarattıkları etkiler ile bulundukları yerlerde meydana gelirler. Onların bu çeşitliliğe sahip olması yetkinlikleri açısından sıralanmalarına sebebiyet vermiştir. en üst mertebede bulunanlar bitkilere yakın, en alt derece de bulunnalarda toprağa yakın olanlardır. İhvan'ın tekamül anlayışında madenler üst âlemlere yakınlaştıkları oranda yetkinleşirler. Onların kemale ermeleri ise nihai gayelerine ulaşınca gerçekleşir. Onların nihai gayeleri ise üst âlemlerce kullanılmaktır.

---

143 Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/87
144 Çetinkaya , *İhvan-ı Safa*, s.84
145 Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleler*, s. 3/181

2.1.3.2. Bitkiler

İhvan-ı Safa, bitkinin tanımını şu şekilde yapar: "Topraktan çıkan ve orada beslenerek büyüyen bütün cisimlerdir."[146] Bitki türlerinden bazıları kök halinde ya da çubuk şeklinde dikilen, bazıları da tohum veya çekirdek olarak toprağa serpilen ziraat ürünlerinden oluşur. Bazıları da dört unsurun bir araya gelmesiyle kendiliğinden oluşan ot ya da yeşillik şeklindedir. Bu sayılan üç cinsten her biri farklı yön ve özelliklerle çeşitli türlere ayrılırlar."[147] Bu da bitkilerin suret kabul eden yapılarından ileri gelir. Çünkü bitkiler de diğer canlı varlılar gibi suretleriyle ayrışırlar. Hepsinin maddesi aynıyken suretleri farklıdır.

Bitki türlerinin farklı oluşlarını İhvan-ı Safa, şu sebebe bağlar. Suyun rutubeti ve toprağın kısımlarının letafeti bitki köklerine ulaşınca değişime uğrayıp bir mide özsuyuna dönüşür. Bir mide özsuyundan da sadece bir mizaç oluşur ve bir mizaçtan da sadece belli bir bitki türü oluşur. Bitkinin yaprakları, tomurcukları, çekirdekleri ve meyveleri de aynı hükme tabidir. Görüldüğü gibi bitkilerin tat, renk ve koku bakımından farklı olmaları ve türlere ayrılmaları doğalarının bir gereğidir. Bunun dışında bu farklılığın bir başka sebebi de hayvanların onlardan besleniyor olmasıdır. Hayvanların farklı doğalara sahip olması bitkilerde tür çeşitliliğine dolaylı yoldan sebebiyet vermiştir. Her bitki türü, bir hayvan için hem besin kaynağı hem de tedavileri için birer ilaç olmuştur.[148] Bitki köklerine kadar uzanan damarlar sayesinde suyun nemini ve toprağın ince parçalarını emer, sonra onları kendisine çeker ve o maddelerin fazlasından hayvanlar için yaprak, meyve ve olgun tohum yapar.[149] Daha önceden de bahsedildiği gibi bitkilerin varlığı onlardan faydalanacak olan hayvan ve insanlar içindir. Farklı türlere ve doğalara sahip olan hayvan ve insanların beslenebilmeleri için de İlahi inayet gereği bitkilerin de farklı türlerde olması gerekir. Hayvan ve İnsanların maslahatları için farklı türlerde yaratılan bitkilerin yine onların beslenebilmeleri için varlığa gelişleri bu iki cinsten evvel olması gerekir. Bitkinin varlığı zaman itibariyle hayvandan önce olması hayvanda üstünlük meydana getirir.

Ay feleğinin altında bulunan varlıklarda daimi bir düzen ve tertib bulunur. Tıpkı sayılardaki ve feleklerdeki sıralanış gibi, onlardan bazıları diğerlerinin altında

---

[146] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/127
[147] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/127
[148] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/124
[149] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/96

sıralanmış ve sonları diğerinin baş taraflarıyla bitişiktir. Bitki türünün ilk mertebesi madene, son mertebesi ise hayvana bitişiktir. Yani onlarla sıkı bir ilşki içerisindedir. Bitki türünün en düşük mertebesinde toprağı takip eden hadraüddemen (gübre yeşili), son mertebesinde ise hayvanlar âlemini takip eden hurma vardır. Gübre yeşili toprak, kaya ve taşların üstünde oluşan toz topraktan ibarettir. Yağmur ile ıslanınca, sabah vakti ekin ve ot bitmiş gibi yeşerir, günün en sıcak vakitlerinde güneş ışığını alınca kurur, gece ise nemi ve rüzgarı alınca da ertesi gün toz toprak haline gelir. Mantar ve gübre yeşili aralarındaki yakınlıktan dolayı komşu bölgelerde ilkbahar mevsiminde biterler. Çünkü biri bitkisel bir maden, diğeri ise madeni bir bitkidir.[150] İhvan-ı Safa'ya göre mantar, bitkisel özellikleri de sergileyen bir madendir. Onun hemen üstünde bitki mertebesinin en alt derecesinde yer alan gübre yeşili yer alır. İkisi arasındaki yakınlık buradan gelir. Görüldüğü gbi bitkiler aleminin ilk türü olan gübreyeşili başka bir canlıdan evrimeşerek meydana gelmemiştir. Kendine has yerde gerekli şartların oluşmasıyla meydana gelmiştir.

Bitki türünün hayvanlığı takip eden son mertebesinde hurma bulunur. Yani hurma hayvani özellikler barındıran bir bitkidir. Çünkü bu bitkinin bazı hal ve hareketleri ve cismi bitkisel olduğu halde nefsi hayvanidir. Bunun delilleri ise şunlardır: Birincisi; ondaki erkek şahıslarının dişi şahıslardan daha farklı özellikler sergilemesidir. Tıpkı hayvanlarda olduğu gibi erkek şahıs dişisini aşılar. İkincisi; hurmanın başı kesildiği zaman kurumaları, büyümelerinin ve gelişimlerinin durmasıdır. Bu durum hayvanların boyunlarının kesilmesi sonucu hareketsiz kalıp ölmelerine benzer. Bu sebeplerden dolayı hurmanın bedeni bitki, nefsi ise hayvanidır. Yani hurmanın bedeni bitkiye, nefsi ise hayvan nefsinin fiillerini sergiler. Üksus adlı bitki de hurma gibi bedensel olarak bitkiye davranışsal olarak da hayvana benzer. Üksus bitkisi diğer bitki türleri gibi kökü toprakta; ancak onlar gibi yaprakları bulunmaz. O ağaçlara, ekinlere, baklalara ve otlara yönelerek ağaç yaprakları ve bitki dalları üzerinde hareket eden, onları kemiren, onlardan yiyen ve beslenen kurtçuğun yaptığı gibi onların nemlerinden emer ve beslenir. Bu bahsi geçen bitkinin bedeni bitkiye benzese de nefsinin fiili hayvanın fiiline benzer.[151] Anlaşıldığı üzere İhvan-ı Safa, bitki türünün ilk mertebesinin madenlere, son

[150] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/209
[151] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/210

mertebesinin de hayvanlara bitişik olduğunu delillendirmiştir. Tıpkı maden ve bitkilerde olduğu gibi hayvanların da diğer bütün mertebeleri bu ikisi arasında yer alır.

İhvan-ı Safa, anlayış sahibi akil bir kimsenin bitkilerin halleri, üzerinde düşündüğünde şunu farkedeceğini söylüyor;

> "Bitki kendi cinsinin sureti veya kendi türünün şekli dışına çıkamaz. Bir zeytin yaprağının ceviz ağacından çıktığı ya da arpa tanelerinin buğday sümbüllerinden çıktığı görülmez. Bu kıyas bütün tahıl, meyve, bakliyat ve yabani otların türleri için geçerlidir. Bunlardan her biri sanki kendi türlerini muhafaza eden kalıplara dökülmüş gibidirler ve kendi cinsinin suretini veya kendi türünün şeklini koruduğu görülür."[152]

Bu da bizlere İhvan-ı Safa'nın türlerin sabitliğini savunduğunu tekrardan gösterir. Aynı durumu madenlerde ve hayvanlarda da görmüştük. Bir bitki türü asla başka bir türden evrimleşerek türemez. Her tür diğerinden bağımsız bir şekilde yaratılmıştır.

İhvan-ı Safa'nın bitkilerin cins ve türlerini ortaya çıkaranın feleki-külli basit nefsin güçlerinin olduğunu düşünür. Feleki-külli basit nefisten kastı bu işlerden mesul olan meleklerdir. Topraktan çıkan bir bitkideki her yaprak, meyve ve tohumla bağlantılı görevli bire melek bulunur. Bu meleğin sorumluluğu bitkinin oluşumunu tamamlayıp kemale ermesini ve nihai gayesine ulaşıncaya dek onun yetişmesini sağlar. Bütün bunlar yüce Allahın izniyle olur. İhvan-ı Safa, bitkilerden sorumlu olan bu melekleri "bitkisel nefis" olarak adlandırır[153] Anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa'nın tekemül anlayışı hem teleolojik hem de teolojiktir. Her bitki türünün nihai bir gayesi vardır ve her tür bu nihai gayesine ulaşınca yetkinleşir. Bu yüzden teleolojiktir. Cismani âlemdeki bu oluşumların ruhani âlemen bağımsız olmaması da teolojik olduğunu gösterir. Görüldüğü gibi bitkisel nefisler gerekli şartlar oluştuğunda bitkinin oluşumunu tamamlamasına yarımcı olur. Yani ayaltı âlemdeki tekamül ruhani âlem sayesinde gerçekleşir.

İhvan-ı Safa'ya göre Yaratıcı şu yedi güçle bitkisel nefsi desteklemiştir; bu güçlerden ilki olan çekme gücü sayesinde bitki dört unsurun özünü emer, sonra tutma gücü ile onları bünyesinde tutar ve sindirim gücüyle beslenecek kıvama getirir. İtme gücü sayesinde de onları bitkinin diğer kısımlarına gönderirler ve beslenme gücü ile onlardan beslenirler. Sonrasında büyüme gücüyle kendi alanlarında büyüyüp çoğalırlar. En sonda ise şekil verme gücü ile çeşitli şekil ve renklere bürünürler.[154] Bu güçler

---

[152] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/123
[153] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/125
[154] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/126

mertebe olarak bitkilerin üzerinde bulunan hayvanlarda da bulunur. Ancak bu güçlerin bitki ve hayvan cisimlerinde yaptıkları etkiler birbirinden farklıdır.

Bitki başlar, zamanla yetişir ve nihayetinde tamamlanır ve yetkinleşir. Nihai amacına ve son sınırına ulaşınca da çürüyüp ve bozularak oluştuğu şeylere geri döner. İhvan-ı Safa'ya göre bu şu şekilde gerçekleşir; bitki kendisinde bulunan damarlar aracılığıyla unsurların(toprak, hava, ateş, su) ince kısımlarını emer ve ondan hayvanların beslenmesi için yaprak, meyve ve olgun tohum oluşturur. Bu da hayvanın vücudunda bazı yerlerde et ve kana bazı yerlerinde ise gübreye ve posaya dönüşür. O da bitkilerin beslenmesi için tekrardan köklerine gelir ve ondan tekrardan yaprak, meyve ve tohum oluşur. Aynı şekilde hayvan da beslenmek için ondan yer. Onların bu hali dönen bir dolap gibidir. Hayvanlar çürür ve sonunda toprak olur. Ondan ikinci kez bitki olur, bitkiden de tekrardan hayvan olur. [155] Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasındaki bu tarz bir dönüşüm bu türlerin cisimlerini oluşturan maddelerinde yaşanır. Bu türlerin suretleri ise sadece değişir, asla dönüşüm geçirmezler. İhvan-ı Safa'nın evrim anlayışının özü budur. Onların da dediği gibi maden, bitki ve hayvan türlerinin her biri suretlerini kendi fertlerinde muhafaza ederler. Eğer bunun aksi olsaydı ve maddeler gibi suretler de dönüşüm geçiriyor olsaydı; bir türün kökeni başka bir tür olacaktı ve dolayısıyla türler sabit olamayacaktı.

2.1.3.3. Hayvanlar

İhvan-ı Safa, hayvanı "insanın besin olarak faydalandığı et, yağ ve sütü dışında, edindiği post, sinir, kıl, tüy ve yün sebebiyle suret kabul eden bir madde" şeklinde tanımlar.[156] Hikmetli Yaratıcı farklı suret, tabiat ve tasarrufları olan hayvan türlerini yarattı. İhvan-ı Safa, bunları dört kısma ayırır: Birincisi hava sakinleri, kuş türlerinin çoğu ve böceklerin tamamı; ikincisi, su sakinleri, balık, yengeç, kurbağa, sedef ve benzerleri; üçüncüsü kara sakinleri, evcil hayvanlar, çiftlik hayvanları ve yırtıcı hayvanlar; dördüncüsü toprak sakinleri, bazı sürüngenlerdir. Her dört kısımda da Allah bazılarını yiyen bazılarını da yenilen olarak belirledi.[157] Maden ve bitkilerde olduğu gibi Allah'ın hayvanları değişik suret ve türde yaratması yine onun hikmetinin bir gereğidir.

---

[155] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/180
[156] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/97
[157] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/151

Burada dikkat edilmesi gereken husus İhvan-ı Safa, bazı hayvanları yiyen bazılarını da yenilen olarak görmesidir. Hayvanlar arasındaki bu durum hayatta kalma mücadelesini de beraberinde getirir.

Hayvanların ilk mertebesi bitkinin son mertebesine bitişiktir. Bu mertebede ise salyangoz bulunur. İhvan-ı Safa'ya göre salyangoz; tek duyuya sahip olup hayvanlar arasında en düşük ve en eksik mertebede bulunan, boru/helezon içinde büyüyen bir kurtçuktur. Bu helezon deniz ve nehir kenarlarındaki kayalar üzerinde yetişir ve salyangoz bedeninin bir kısmını bu borudan çıkarak sağdan soldan besinler arayarak hayatını devam ettirir. Bir ıslaklık ve yumuşaklık hissedince hemen ona doğru yayılır; bir sertlik ve kuruluk hissedince hemen kıvrılır ve bedenine hasar verecek, onu bozacak etkenlerden kaçınmak için bu borusunun içerisine çekilir. Bu canlıda işitme, koklama, görme ve tatma duyuları yoktur. Ayrıca bitkilerin bittiği gibi biter ve ayakta dik dururlar. Bu yüzden bitkisel bir hayvandır. İradi olarak hareket ettiği için de hayvani özellik taşır. Buna rağmen tek duyuya sahip olmasından ötürü hayvanlar arasında en düşük mertebede yer alır.[158]

Salyangozun kendi özünde barındırdığı bu özellikler ile bitkiler arasındaki benzerliklere değinen İhvan-ı Safa'ya göre, dokunma duyusu bitkilerde bulunan ve bitkinin sahip olduğu tek duyudur. Buna delil olarak şu örneği vermiştir; bitki kökünü kayaların bulunduğu kuru yerlere sarkıtmaktan uzak durur ve onu ıslak yerlere yani nehirlere doğru salar. Bununla baraber bitki, dar yerlere rastlayınca hemen geniş ve ferah yer aramaya başlar. Eğer bitkinin üzerinde onun yukarıya doğru uzamasına engel olacak bir set varsa o hemen bir yerde boşluk aramaya başlar ve bulunca da oraya doğru meyleder. Bitkiye acı duyma ve itme gücü verilmemiştir. Ancak bitkiyi takip eden hayvanlığın ilk mertebesinde bulunan canlılara bu sayılan özelliklerin yanında bir de acı duyma ve itme gücü verilmiştir. Bu da İlahi hikmetin bir gereğidir. Hayvan acı duyduğu için kaçma, uzaklaşma, itme, defetme yetileriyle donatılmıştır.[159] Bitkiler madenleri kuşattığı için madenlerin özelliklerini kendi bünyesinde barındırır. Bunun yanında kendi türüne has özellikleri de taşır. Hayvanlar da bitkileri kapsadığı için onlar hem bitkilerde bulunan özellikleri hem de hayvanlara has olan özellikleri taşırlar. Ayrıca Allah, hiçbir canlıya ihtiyaç duymayacağı bir duyu ve yeti vermez. Çünkü bu o canlı için bir ezadır.

---

[158] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/182
[159] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/183

İhvan-ı Safa, insanlığı izleyen hayvanlığın son mertebesini tek bir açıdan değil birkaç açıdan ele almıştır. İnsanlık mertebesi iyi hasletlerin ve erdemlerin mertebesidir. Bu mertebeye sadece bir hayvan değil birkaç hayvan farklı özelliklerle yakındır. İnsanlık mertebesine bazıları maymunda olduğu gibi vücut şekliyle, bazıları at ve evcil kuş gibi nefsinin huylarıyla, bazıları fil gibi zekasıyla, bazıları papağan ve bülbül gibi sesleriyle yakındır.[160] Vücut yapısıyla insana benzeyen maymunun nefsi insanın nefsini taklit edebilir bir durumdadır. Sahip olduğu huylar sayesinde hürmetkar atlar, ahlakının yüceliği sayesinde; yöneticilerinin huzurunda dışkılarını bırakmaması, zeki ve cesur bir insan gibi savaşlarda yara berelerine karşı sabırlı olmalarından dolayı insan ile benzerlik gösterirler. Fil ise kendisine söylenenleri üstün zekasıyla idrak edip akıllı bir insanın emir ve yasaklarına uyar ve ona itaat eder. Bu yönüyle insana benzer.[161] Papağan ve bülbül gibi bazı hayvanlar da insanın seslerini ve konuşmasını taklit ederler. Güvercin gibi bazı hayvanlar da insanın ahlak ve yaşantısını taklit ederler. Sığır, eşek, koyun ve deve gibi bazı hayvanlar insana itaat ve hizmet eder. Ayı ve maymun gibi bazı hayvanlar da eğitim ve öğretime açıktırlar.[162] Bu bahsedilen hayvanlar kendilerinde insani erdemler bulunmasında dolayı hayvanlık mertebesini son basamağında yer alırlar ve diğerlerinden daha üstün bir konumda bulunmuş olurlar. İhvan-ı Safa'ya göre hayvanlığın en düşük mertebesinde salyangoz bulunur. Geriye kalan bütün hayvanlar bu iki mertebe arasında farklı derecelerde bulunur. Yüce Allah âlemde düzen olması ve varlıkların yaşamlarını devam ettirmeleri için hayvanlardan bazılarını alçak ve bazılarını da üstün olacak şekilde yaratmıştır.[163]

Sahip oldukları duyular açısından hayvanları mertebelere ayıran İhvan-ı Safa'ya göre hayvan; hareketli, duyarlı, beslenen, büyüyen, hisseden ve mekanda hareket eden bir varlıktır. Hayvanlar içerisinde insanlık mertebesini takip edenler, beş duyusu, dakik temyiz ve öğrenebilme gücü olanlar bulunur. Hayvanlar âleminin en düşük mertebesinde sadece tek duyuya sahip hayvanlar yer alır. Sedefler ve çamurda, suda, sirkede, karda, meyve özünde, tohumda, bitki ve ağaç özünde veya iri cüsseli hayvanların karınlarında oluşan kurtçuk çeşitleri bu türdendir.[164] Anlaşıldığı gibi

---

[160] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/183
[161] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/134
[162] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/92
[163] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, a. 2/134
[164] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/145

hayvanların sahip oldukları duyular onların yetkinlik ve tamlık düzeylerini, yetkinlik ve tamlık da mertebelerini belirler.

Tam ve yetkin sayılan hayvanlar arasında sürüngenler ve böcekler gibi karanlık yerlerde sürünerek yaşayan ve sadece dokunma, tatma, işitme, koklama gibi duyularına sahip olan ve ancak görme duyusu bulunmayanlar da var. Bunlara örnek olarak keneler gösterilebilir. Bu hayvan dokunma duyusu sayesinde bedenini ayakta tutar, tatma duyusu sayesinde besinleri ayırt eder, koklama duyusuyla besin ve yiyecek bulabileceği yerleri tespit eder, işitme duyusu sayesinde de kendisine eziyet verecek şeylerin basacağını anlar ve ona göre tedbir alır. Bu hayvana göz Allah tarafından verilmemiştir. Çünkü bu hayvan karanlık mekanlarda yaşadığı için onun görme duyusuna ihtiyacı yoktur. Eğer ona göz verilmiş olsaydı onu koruma noktasında ona yapılan bir kötülük olurdu ki zararlı şeylere karşı gözünü kapatması gerekebilirdi. İlahi hikmet gereği Allah hiçbir hayvana ihtiyaç duymayacağı ve işine yaramayacak bir organ ve duyu vermemiştir.[165] *Risaleler*de benzer bir örnek salyangozlar için verilmiştir. Onun dokunma dışında işitme, görme, koklama ve tat alma gibi duyuları yoktur. Bu da Allah'ın hikmeti gereği gerçekleşen bir durumdur. Allah hayvanlara fayda sağlama ve ihtiyaç duyma hususlarında kendisinin ihtiyaç duymayacağı bir uzuv ve duyu vermez. Aynı çerçevede daha kapsamlı bir şekilde bitki ve hayvanlar için düşündüğümüzde İhvan-ı Safa, bununla ilgili şunları söyler; bitkiler kendi ihtiyaçları doğrultusunda duyumsama ve ayırt etme gücüne sahiptirler. Bu yüzden bitkilerde acı çekme duyusu yoktur. Bitkilerin acı çekme duyusuna sahip olması ilahi hikmetle bağdaşmazdı. Çünkü bitkiler hayvanlar gibi acıyı defetme yetisi ile donatılmamışlardır. Hayvanlar acıyı hissedecek şekilde yaratıldıkları için Allah tarafından kendilerine zararlı olan şeylerden uzaklaşacak, kaçacak, korunacak ve direnç gösterecek özellikler verilmiştir.[166] Âlemde bulunan her mevcudatın bir gayesi olduğu gibi canlılarda bulunan her organın ve duyunun gözettiği bir fayda vardır. Bu da yine İhvan'nın tekamül anlayışının teleolojik olmasından kaynaklanır.

İnsanlar arasında olduğu gibi hayvanlar arasında da bazılarının diğerlerine üstünlükleri vardır. Onların hepsinin varlığı hayat, ölüm, yokluk, varlık, oluş ve bozuluşa tabidir. Onlar oluş ile art arda gelince ve hepsi bozuluştan bir defada uzak

[165] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/145
[166] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/133

kalınca, öncekinin yerine onun halifesi olan, suretini koruyan, konumuna varis olan ve mertebesini hak eden kimse geçince diğerinin soyu kesilmez, haberleri unutulmaz, kendisine ait olan yeri ve mekanı kaybolmaz. [167] Burada da İhvan-ı Safa, hayvanlar arasında bir derecelendirme yaparak bazılarının diğerlerinden daha üstün olduğuna vurgu yapar. Bu önemli husustan hareketle canlılar arasında bir mücadelenin var olduğu söylenebilir. Ancak bu mücadele sonucunda geride kalanın nesli tükenmez, bu dünyadaki yeri kaybolmaz.

İnsan nefsi melekler mertebesine çıktığı gibi, hayvani nefis de insani mertebeye geçebilir. Hayvani nefislerden insan mertebesine geçmeye en layık olanlar insana boyun eğmiş, onun hizmetinde bulunup yorulmuş ve tamamen onun emri altına girmiş olanlardır. İnsani nefislerden meleklik derecesine yükselmeye en layık olan ise ibadet etmekten bitkin düşmüş, şeriat hükümlerine gönülden bağlanmış, ibadethanelere hizmet etmiş bütün bunlarla beraber namaz kılmış, oruç tutmuş, kurban kesmiş, dua etmiş ve Yaratıcı'ya benzemek için gayret göstermiş nefislerdir.[168]

Görüldüğü gibi İhvan-ı Safa, varlıkları mertebelere ayırdığı gibi nefisleri de mertebelere ayırır. Varlık türlerinin her biri nasıl ki kendi sınırları dahilinde yetkinleşip tekamül ediyorsa, aynı şekilde bu varlıkların nefsileri de kendi sınırları dahilinde tekamül ederler. Her varlık türünün nihai bir gayesi vardır. Nefisleri bu gayeye ulaşınca yetkinleşirler. Ayrıca daha evvel bahsedildiği gibi nebati/bitkisel nefis, mertebe olarak hayvani nefsin hem altında yer alır, hem de onun hizmetçisi ve besin maddesi haline getirilmiştir. Aynı durum hayvanlar için de geçerlidir. Bunu İhvan-ı Safa, şöyle açıklamıştır:

> "Noksan hayvani nefislerin hükmü de böyledir. Bunlar da yaratılışı tam olan hayvani nefislere hizmetçi kılınmış ve emrine verilmiştir. Bu olgun/kamil hayvani nefislerin cisimlerinin büyüyüp gelişmesi, kendilerinden daha şerefli ve mükemmel nefislere cisimlerini teslim etmesi içindir. Bu durum ise bu cisimlerin, kamil nefislerin cesetlerinin besini olması, bedenlerinin maddesi olması, şahıslarının mümkün olan en uzun süre hayatta kalmasının sebebi olması ve nesillerinin üremesinin ve suretinin var olarak kalmasının illeti olması içindir. Çünkü şahısların maddesi daimi olarak erime ve çözülme içindedir. Dolayısıyla şahıslardan çözülüp kopan şeyin yerine geçecek olana gerek duyulur. Öyle ise anlattıklarımızdan hayvanların birbirini yemesindeki illetin ne olduğu apaçık ortaya çıkmıştır. Canlıların birbirini yemesindeki genel menfaat ve tümel fayda ise şudur: Eğer böyle olmamış olsaydı asırların geçip giden her gününde yeryüzü, denizlerin dibi ve nehirlerin içi hayvanların çürümüş leşleriyle dolup taşardı, havalar bozulur, bundan dolayı yaşayanlara hastalık bulaşırdı ve bir defada bütün canlılar helak olurdu. Diğer bir sebep/illet de şudur: Allah, yaşayan şeyleri ya bir yararı elde eden veya

[167] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/106
[168] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/95

> zararlı bir şeyi defeden olarak yaratınca hiçbir şeyi yararsız ve faydasız bırakmadı. Şayet yüce Allah canlıları birbirlerini yiyen özellikte yaratmamış olsaydı bazı hayvanlar faydasız ve boş yere yaratılmış olurdu."[169]

Buradan hareketle şu sonuca varılabilir; İhvan'a göre nasıl ki madenlerin varlığı bitkiler için, bitkilerin varlığı hayvanlar, hayvanların varlığı insanın hayatını kolaylaştırmak ve ona besin olamak için ise hayvanlar içerisinde de eksik yaratılışlı hayvanlar tam yaratılışlı hayvanların varlığı ve onların hayatının devamı içindir. Ayrıca canlıların birbirini yemesi yine Allah'ın hikmet ve inayeti gereği gerçekleşmiş bir durumdur. Çünkü aksi durumda canlı türlerinden biri yeryüzünü kaplayacak şekilde çoğalacak vaya ölen hayvanların cesetleri bir takım olumsuzlukları beraberinde getirecek, böylece yeryüzünde düzen ve istikrar bozulacaktır.

İhvan-ı Safa'ya göre yaratılışları tam ve suretleri eksiksiz olan bütün hayvanlarda kendi cinslerinin suretlerini ve türlerinin şekillerini fertlerinde korurlar. "Şöyle ki deve rahminden bir tayın, inek rahminden oğlağın, devekuşu yumurtasından turnanın, güvercin yumurtasından tavuk çıktığı asla görülmez."[170] Bu düşünce türlerin sabitliği ilkesinin bir gereğidir. Her tür birbirinden bağımsız ve birbirine dönüşmeksizin Allah'ın yarattığı ilk anda oldukları gibi günümüze kadar var olagelmişlerdir.

Noksan yaratılışlı hayvanların varlığı ilk yaratıldıkları andan itibaren tam yaratılışlı hayvanlardan daha evveldir. Çünkü eksik yaratılışlı hayvanlar daha az zamanda oluşurlar, tam yaratılışlı hayvanlar ise çok uzun sürede oluşurlar.[171] Benzer bir durum da su ve kara hayvanlarında var; su hayvanları zaman itibariyle kara hayvanlarından daha evvel var olurlar. Çünkü yaratılışın başlangıcında su topraktan, deniz karadan daha öncedir.[172] Bununla beraber İhvan-ı Safa, hayvanın zaman ititbariyle varoluşunu insandan önce olmasını şuna bağlar:

> "Tüm hayvanların varlığı zaman itibariyle insanınkinden öncedir. Çünkü onlar onun için ve ondan dolayı vardır. Başka bir şey sebebiyle var olan her mevcudun varlığı, sebebi olduğu şeyinkinden öncedir. Hayvanın varlığı insanın varlığından evvel olmasaydı insan için rahat bir hayat, yetkin bir mürüvvet, leziz bir nimet olamazdı."[173]

O halde onların bu görüşlerinden hareketle eksik yaratılışlı hayvanların ve tam yaratılışlı hayvanlardan, su hayvanlarının kara hayvanlarından önce yaratılmasının

---

[169] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/301
[170] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/123
[171] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/143
[172] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/143
[173] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/143

sebebi bu hayvanların hayatlarının kolaylaştırması ve neslini sürdürmesi içindir denilebilir.

Hayvanların birbirini yemesindeki mefaat ve noksan yaratılışlı hayvanların tam yaratılışlı hayvanlardan daha evvel ve onların suretlerinin tammalanması için yaratılmış olmaları yine İhvan'nın tekamül anlayışının teleolojik yapı sergilemesinden kaynaklanır.

2.1.3.4. İnsan

İhvan-ı Safa'ya göre, madenler birer karagah olması için bitkilerden evvel, bitkiler hikmet gereği besin olması için hayvanlardan evvel, hayvanlar da et, süt, yağ; post, sinir, kıl, yün sağlaması için insandan evvel varlığa gelmiştir.[174] Ayrıca bitkiler dört unsurdan oluşma bakımından madeni cevherlerle ortaktır. Ancak onlardan beslenme, büyüme ve en, boy, derinlik alarak üç boyutlu büyümesiyle onlardan farklılaşır ve ayrılırlar. Beslenme ve büyüme şekilleriyle hayvanlar da bitkilerle ortaktır; ama hayvan hareket eden ve algılayan bir canlı olmasından dolayı ondan farklılaşır. İnsan da bitkilere ve hayvanlara ait tüm bu özelliklerde ortaktır; ancak düşünebilen, temyiz eden ve tüm bu özellikleri kendinde toplamasından dolayı diğerlerinden ziyade olur ve onlardan ayrılır.[175]Ayaltı âlemdeki bu varlıklardan mertebe olarak sonra gelen öncekinin bir takım özelliklerini özünde barındırması evrimleşmesinin bir sonucu değildir. Sadece varlık türleri arasındaki yakınlıktan ileri gelen ve yetkinleşmenin zorunlu olark getirdiği bir zorunluluk gibi görülebilir. Eğer insan kendisinden önce bulunan bu varlık türlerin özelliklerini özünde barındırmamış ve onlardan ziyadeleşmemiş olsaydı o diğerlerinden daha yetkin bir duruma gelemezdi.

İhvan-ı Safa, insanın yaratılışını şu şekilde açıklar:

> "Allah insanı yaratırken ona önce topraktan ilginç bir yapı sonra da zarif bir yaratılışa, çeşitli organlara ve birçok güce sahip bir şekil verdi. Yüce Allah insanı diğer canlılardan daha üstün ve onlar üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunması için onu diğer canlılardan daha güzel bir biçimde şekillendirip düzenledi. Daha sonra ona kendisinden bir ruh verdi. Böylece toprağımsı bedeni, hayvani nefislerin en şereflisi ve en üstünü olan ruhani nefs ile birleştirdi. Bu sayede insan hareket eden, hisseden, idrak eden, bilen ve istediği şeyi yapabilecek bir hale getirdi. Sonra onun nefsini felekteki diğer yıldızların ruhani güçleriyle destekledi ki bu sayede insan ahlaki ilkeleri kabul edebilecek, bütün bilimleri, adabı, eğitimleri, siyasetleri ve her türlü

[174] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/97
[175] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/142

> bilgiyi öğrenebilecek bir yapıya bürünmüştür. Allah, insan bedenini farklı şekil ve görünüşteki organlarla donattı ki insan bütün beşeri sanatları, insani fiilleri ve meleki amelleri gerçekleştirebilsin."[176]

Buradan da anlaşıldığı gibi Allah insanı diğer canlılardan bağımsız bir şekilde yaratıp kendisinden bir ruh vermiştir. Tıpkı diğer varlık türlerinde olduğu gibi insan türü de sabittir. Diğer türlerden evrimleşerek türememiştir. Yaratılışı gereği insan diğer canlılardan daha üstün bir yapıda varlığa gelmiştir. Bunun sayesinde o diğer canlılara hükmeder. İnsan nefsinin tekamül etmesi için Allah onu felekler âlemindeki unsurlarla desteklemiştir. Bu sayede insan çift yönlü tekamül eder. Hem bedeni tekamül ederek bu dünyada ulaşabileceği en üst sınıra ulaşır hem de nefsi takamül ederek melekler âlemine dahil olarak ölümsüzleşir. Bu yönüyle İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı evrim teorilerinden ayrışır.

Hayvanlar âleminin son basamağı ile insanlar âleminin ilk basamağı birbiriyle bağlantılıdır. Aynı şekilde insanlar âleminin son basamağı ile felekler âleminde ikamet eden melekler mertebesinin ilk basamağı birbiriyle irtibatlıdır.[177]İhvan-ı Safa'ya göre hayvanlar mertebesinin ardından gelen insanlık mertebesini ilk kademesinde duyuları haricinde hiçbir mevcudat kabul etmeyen, cismani ilimler haricinde başka ilimler hakkında malumat sahibi olmayan, sadece bedenlerini tatmin etmek isteyen, yalnız dünyevi işler için uğraşan ve mümkün olmadığını bildiği halde sonsuza kadar dünyada kalmayı isteyen kimseler bulunur.[178] Bu kişileri İhvan-ı Safa, şöyle tanımlar:

> "Hayvanlar gibi yeme-içme dışında başka bir lezzetin arzusunda olmaz, merkep ve domuzlar gibi nikah ve cinsel ilişkide bulunma dışında başka bir şey için yarışmazlar, karıncalar gibi ancak dünya nimetlerini biriktirmekle uğraşır, saksağan gibi kendilerine fayda vermeyen şeyleri sever, tavus kuşu gibi elbiselerinin rengi dışında başka birşeyle ilgilenmez, köpeklerin leşlere saldırdıkları gibi dünyalık şeylere üşüşürler. O kimselerin cisimsel suretleri her ne kadar insan sureti olsa da, nefislerinden taşan fiiller hayvansal ve bitkisel nefislerin fiilleri gibidir."[179]

Buradan hareketle denilebilir ki İhvan-ı Safa'ya göre insanlar kötü fiil ve huylarıyla beraber birikmiş bilgisizliklerinden dolayı hayvanlara çok benzer.[180] Meleklik derecesinin altındaki insanlığın son basamağındaki insanlar da, kendisinde alışkanlık haline gelmiş olan bütün kötü huy ve amelleri terk edip övülmüş güzel huyları edinir ve iyi ameler işler, faydalı ilimler peşinde koşarsa ve sonunda hayırlı bir

---

[176] Abdullah Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 1* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), s. 1/204
[177] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/121
[178] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/135
[179] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/135
[180] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/93

insan ve faziletli bir şahıs olur; ancak o zaman nefsi bilkuvve meleklik derecesine yükselir. Bu kişiler öldüğünde nefisleri cesetlerinden ayrıldığı zaman bilfiil meleğe dönüşür. Ve böylece semaya yükselerek meleklerin arasına dahil olur, esenlik ve emniyet içinde yüce Rabbinin huzuruna çıkar.[181] İhvan-ı Safa, tekamül anlayışına melekleri de dahil ettiği anlaşılır. Nefis kötü istek ve arzulardan sıyrıldığı oranda ve güzel hasletlere büründüğü zaman tamamlanır ve yetkinleşir. Böylece kemale eren nefis bir nevi psikolojik tekamül geçirir. İnsan ruhsal açıdan tekamül ederek melekler arasına dahil olması sonucu ulvi âleme yükselir. Nihayetinde insan sudur ettiği âleme rücu eder.

Yüce Yaratıcı'nın var ettiği varlıkların kendi yetkinliğine, en üstün duruma ve fazilet bakımından erişebileceği son noktaya ulaştığı gibi insan da aşama aşama yükselir ve sonunda kendi konumu bakımından en yetkin suretine ulaşmış olur.[182] İnsanın bu yükselişini İhvan-ı Safa, şöyle açıklar: "Canlıların görünüş bakımından en tamamı, suret bakımından en yetkini, bileşim bakımından en şereflisi insandır. İnsanlar arasında en faziletlisi akıllılar, akıllıların en hayırlısı alimler, alimlerin derece bakımından en yükseği peygamberlerdir."[183] İhvan-ı Safa'ya göre, insanın bu dünyadaki varoluş gayesi önce kendini sonra âlemi en sonda ise Yaratıcı'yı bilmesidir. O ancak bu aşamalardan geçtiği takdirde mükemmel insan olur.[184]İnsanın yaratılışından itibaren alçak bir halden daha üstün, tam, kamil ve şerefli bir hale geçmesi yüce Allah'ın huzuruna yükselip onu müşahade etme ve vaad edilenin insana verilmesi içindir.[185]İhvan-ı Safa, bunu şöyle açıklar:

> "Bir atılmış sudan yaratıldın; ardından ana rahmine, sağlam bir karargaha yerleştirildin, yapının tamamlanması ve suretinin gelişmesi için orada dokuz ay bulundun; sonra bu geniş dünyaya çıkartıldın, öğreniminin kemali ve gücünün artması için dört yıl geçti, duyularınla bu dünyadaki duyulur şeyleri müşahede ettin, anlama, şuur, temyiz, tefekkür, düşünme ve içgüdüsel olarak bilme yetilerin hasıl oldu. Sonra okula başladın; öncesinde haberdar olmadığın okuma, yazma, adab, matematik, hesap işlemleri, ölçme ve tartma gibi şeyler sana öğretildi. Sonra camilerde, namazlarda, cenaze törenlerinde ve bayramlarda ilim ve fazilet ehlinden kimselerin meclislerinde bulundun; çarşı pazarların, çeşitli sanat ve kitapların aracılığıyla nehirlerden, köylerden, şehirlerden, denizlerden, kıtalardan ve dağlardan oluşan bu âlemi müşahede ettin. Bu dünyadaki bitki, hayvan ve madenlerden oluşan varlık çeşitlerini gördün. Bunların hallerinin sıcakta ve soğukta, gece ve gündüz, yaz ve kış, karanlıkta ve ışıkta nasıl değiştiği; rüzgar, bulut ve yağmur çeşitleri hakkında bilgi edindin. Feleklerin devranına, burçların yükselişine, gezegenlerin akışına, zamanın olaylarına ve hadiselerin iniş ve çıkışlarına bizzat şahitlik ettin. Bütün bunlar senin gaflet ve cehalet uykusundan uyanman,

[181]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/135
[182]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/49
[183]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/99
[184]Uysal, *Tanrı ve Âlem*, ss. 52-53
[185]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/122

> müşahede ettiklerin üzerinde tefekküre dalman, bu dünyanın gördüğün hallerini düşünmen ve ölümden sonra bu durumdan başka bir duruma geçeceğini, yeniden farklı bir şekilde yaratılacağını yakin bir ilimle bilmen içindi."[186]

Burada İhvan-ı Safa, insanın bedensel gelişimine bağlı olarak nefsinin, aklının ve düşünme yetisinin de dolaylı bir şekilde gelіştiğini belirtir. Bedensel gelişimin her safhasında insanın nefsinin de olgunlaştığını ve sonunda kemale erdiğini, bunun sonucunda da bir takım gerçekleri idrak edebilecek seviyeye geldiğini söyler. İnsan bedeni gelişimi ile bu âlemde tekamül ederken nefsinin olgunlaşması ile tekamül edip ayüstü âleme yükselir. Böylece insan bedeni ile oluş ve bozuluş âlemine bağlıyken nefsi ile ulvi âlemle irtibatlı haldedir.

İhvan-ı Safa, evren ile insan arasında analojik bir ilişki kurarken evreni temsilen büyük insan (makrokozmoz), insanı temsilen küçük evren(mikrokozmoz) kavramlarını kullanır.[187] Ayaltı âlemde varolan varlıkların en kusursuzu ve en mükemmeli insandır. O cismi ile başlı başına âlemin bir parçasıdır. Eşyaya büsbütün en çok benzeyen yine bu parçadır. O halde insan nefsi, bir bütün olarak âlemin kendisi olan tümel nefse en çok benzeyen tikel nefistir. Onun nefsine ait güç ve eylemlerin cesedin bünyesine nüfuz etmesi, tümel nefse ait güçlerin âleme nüfuz etmesi gibidir.[188] Yine burada İhvan'nın tekamül anlayışının ayüstü âlemden kopuk olmadığı anlaşılır. Ayaltı âlemdeki yetkinliğin zirvesinde bulunan insan bu yönüyle Külli Nefse benzer.

Nefis bedendeki güçleri organlardan alır. Aynı şekilde ayfeleğinin altındaki kainatta meydana gelen eylemler de yedi gezegenin hakimiyeti altında gerçekleşir. Bedendeki bu güçlerin az ya da çok olması yani ölçünün şaşması halinde bedende bir takım rahatsızlıklar meydana gelir. Aynı şekilde sözkonusu yedi gezegenin tesirleri gereğinden fazla ya da az olması durumunda oluş ve bozuluş âleminde düzensizlik veya kaos gerçekleşir. Bu yüzden nefsin insan bedenindeki fiilleriyle yedi gezegenin oluş ve bozuluş âlemindeki fiilleri orta düzeyde olmalıdır ki her iki mekanda da uyum ve nizam olsun. Anlaşıldığı üzere evren ve insan varlığındaki bu uyum külli bir dengeyi oluşturur.[189]

---

[186]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/122
[187]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi*, s. 144
[188]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/333
[189]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi*, ss. 148-149

Onlar burada insan bedeni ile ruhu arasında bir uyum olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu uyum bir dengede olmadığı takdirde insan bedeninde rahatsızlıkların başlayacağını belirtmiş ve aynı durum feleklerin devirleri ve bu devirler esnasında yarattığı etkiler için de geçerli saymışlardır. Daha önceden değindiğimiz gibi felekler âlemindeki unsurlar oluş ve bozuluş âlemindeki varlıklar üzerinde etkiliydi. Bu âlemdeki düzen ve nizam onların yarattığı etki sayesinde gerçekleşir. Eğer devirleri istikrarlı olursa bu etki yeryüzüne dengeli bir şekilde dağılır eğerki tersi meydana gelirse o halde oluş ve bozluş âleminde bir düzensizlik ve kaos hakim olur.

Daha önceden de bahsedildiği gibi İhvan-ı Safa, bitki ve diğer canlıların şekillerinin, renklerinin, tatlarının, kokularının ve görünüşlerindeki farklılığı dört unsurun cüzlerinin onlardaki terkibine, birleşme oranına bağlamıştır. Tıpkı bunun gibi insanın renk, görünüş ve ahlakının birbirinden farklı olmasının bununla da ilgisi vardır. Bu birleşme kimde en güzel oranda olursa o kimsenin bünyesi kuvvetli, rengi saf, görünüşü hoş, ahlakı kusursuz olur. Aksi takdirde görünüşü çirkin ve ahlakı fena hale gelir.[190]

İhvan-ı Safa'ya göre Allah, Adem ve çocuklarını bedenlerinde onları dış etkenlerden koruyacak kıl ve yün olmaksızın çıplak bir halde yaratınca, besinlerini ağaçların meyvelerinden ve giysilerini de onların yapraklarından temin etmelerini sağlayınca, ağaçlar göğe doğru dik olduklarından insanların meyve ve yaprakları rahatça alabilmeleri için onların boyunlarını dik yarattı. Aynı şekilde besinlerimizin bir kısmını yerdeki otlardan yapınca da vücudumuzu onu rahatlıkla elde edebilmemiz için eğik yarattı. İşte bunlardan dolayı onların suretlerini dik bizimkini eğik yaptı.[191] Daha evvelde bahsedildiği gibi İhvan-ı Safa, Allah'ın canlılara işlerine yaramayacak, ihtiyaçlarını karşılamayacak hiçbir organ ve duyu vermediğini söylemiştir. Bunun gibi onlar, Allah'ın canlıları rahat bir yaşam sürecekleri şekilde ve surette yarattığını düşünürler. Onların hayatını kolaylaştıran bu özellikler Allah tarafından doğuştan onlara verilmiştir. Hiçbir canlının vücudunda ya da yapısında doğuştan gelenin dışında sonradan evrimle kazanılmış bir özelliği veya organı yoktur.

[190]Uysal, *Tanrı ve Âlem*, s. 143
[191]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/159

Daha evvelde bahsedildiği gibi her varlığın oluş ve bozuluş âleminde bir ömrü vardır. Bitkiler ömürlerini tamamladıktan sonra çürüyüp toprağa karışırlar, hayvanlar da sonuç olarak toprak olurlar. Ve bunlar bir döngü içerisinde sürekli birbirlerine dönüşürler. İnsan da bu dünyada serüvenini bir şekilde tamamlar. Ancak İhvan-ı Safa'ya göre insanın varoluş serüveni bitkiler ve diğer canlılar gibi değildir. Onun cismi toprağa karıştıktan sonra, nefis(ruhu) sayesinde o âlemdeki merkezi konumunu ve seçkinliğini devam ettirebilir. Onun diğer varlıklara karşı üstünlüğü buradan gelir.[192] İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışında daha evvelde bahsedildiği gibi maden, bitki ve hayvanların da nefisleri tekamül ederler. Ancak bu varlıkların nefislerinin tekamülü bu âlem ile sınırlıyken insan nefsinin tekamülü ulvi âlemde biter.

İhvan-ı Safa, insanı inşa edilimiş bir ev gibi görür ve insanın beden ve nefisten oluştuğunu belirtir. Onlara göre beden ve nefis insanın iki parçasıdır. Bu ikisinden biri olan nefis, öz(lübb) durumunda ve diğerinden daha üstün bir haldedir; ikincisi olan beden ise kabuk gibidir. Bütünüyle insan her ikisinin bir araya gelmesiyle oluşur. İnsanın nefsi bir ağaca benzetilirse bedeni de bu ağacın meyvesi olur. Beden; et, kan, kemikler, damarlar, sinirler, deri vb. oluşur. Bedenin tüm bu sayılan bileşenleri cisim olduğu için dünyevidir, ölümlüdür, karanlıktır, ağırdır, parçalanabilir, değişebilir ve bozulabilir. Ancak nefsin özü semavi olduğu içi ruhanidir bu yüzden o nuranidir, ağırlığı yoktur, parçalanamz, bozulamaz; aksine hareketlidir, ebedidir, eşyanın hakikatini ve gerçek suretlerini bilme ve kavrama yetisine sahiptir.[193] İnsan bedeni tatları, renkleri, kokuları, ağırlıkları, hafiflikleri, yumuşaklıkları, sertlikleri, katılıkları, gevşeklikleri hisseden tabii cisimsel bir cevherdir. İhvan-ı Safa'ya göre insan bedeni kan, balgam, kara safra ve sarı safradan meydana gelen dört bileşim(ahlat-ı erbaa)dan oluşmuştur. Bu dört bileşim ise ateş, hava, su, topraktan oluşan olan dört unsurdan meydana gelen gıdalardan hasıl olmuştur. Dört unsur denilen bileşim sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk gibi dört özellik sahibidir. Beden bozulup, öldükten sonra dört unsura dönüşen bir yapıdadır.[194] İnsan bedeni öldükten sonra dört unsura dönşür ve böylece bu dört unsurdan yeniden varlıklar meydana gelir. İhvan-ı Safa, insandaki dönüşümü ancak bu şekilde mümkün görür.

---

[192]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi*, s. 118
[193]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/261
[194] Enver Uysal, *Örnek Metinlerle İhvan-ı Safa ve İbn Sina Felsefesi,* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), ss. 82

İhvan-ı Safa, insanın biyolojik evrimini mümkün gördüğü gibi nefsin de tekamül geçirdiğini belirtir. Yaratıcı'nın hikmeti gereği nefisleri sayıların sıralanması gibi dereceler halinde düzenlediğini ve aralarına koyduğu araçlarla ilkini sonuncusu ile sonuncusunu da diğerinin ilki ile ilişik hale getirdiğini düşünür. Onlara göre yüce Yaratıcı bu durumu aşağıdakinin düzeyini söz konusu vasıtalarla yukarıdakinin düzeyine çıkabilmesi ve nihai gayesine ve sınırlarına varabilmesi için yapmıştır. Bunun için de hayvani nefisleri bitkisel nefislerin üstüne yerleştirmiş ve bitkisel nefisler hayvani nefislerin hizmetçisi yapmıştır. Aynı şekilde hayvani nefsi de insani nefsin altına yerleştirip onların emrine vermiştir. Bu nefisler arasındaki ilişki şu şekildedir; nefislerden herhangi biri üstündeki nefse boyun eğip ona itaat ederse onun mertebesine çıkar ve etki açısından onun gibi olur. İhvan-ı Safa, nefislerin mertebe olarak bu yükselişini bir öğrencinin, hocasının emrine uyarak, onun dediklerini yerine getirerek talimini devam ettirmesi durumunda hocasının mertebesine ulaşabileceği gibi görür. Buradan hareketle İhvan-ı Safa, insani nefisin derecesine çıkmayı en çok hak eden hayvani nefsi; insana boyun eğmiş, ona itaaten ve hizmetten dolayı yorgun düşmüş olanları görür. İnsani nefislerin hükmü de bu şekildedir: Meleklerin mertebesine yükselmeye hak kazanmış olan insani nefis; şeriatın emir ve yasaklarına uyarak yaşamış olan, hükümlerine itaat etmiş ve dinin şartlarını yerine getirmekten aciz düşmüş olanlardır.[195] Nefislerin de mertebeleri var ve bu mertebeler arasında geçiş mümkün. Bunu başarmanın yolu da kendinden üstte bulunanlara karşı boyun eğip itaat etmek ve onun hizmetinde bulunup bunu en iyi şekilde yapmaktır. İşte böyle bir durumda her varlık nihai geyesine ulaşmış ve kemale ermiş olur. Kemale eren nefis bir üst mertebeye geçer.

Nefisleri üç çeşide ayıran İhvan-ı Safa, onları toplam 15 derecede sıralamıştır. Bunlardan yedi tanesi insani nefislerden aşağı, yedi tanesini de insani nefislerden üstün olanlardır. Ancak nefsin bu derecelerinin ulema nezdinde 5 olduğunu söyleyen İhvan-ı Safa, bunların iki tanesi(meleki ve kutsi) insan nefsinin üstünde, iki tanesi(hayvani ve bitkisel) de aşağısında olduğunu söyler. Meleki derece, hikemi(hikmet ve felsefe bilgisi); kutsi derece ise nübüvvet(nebilik) ve namusi(Cibril) dereceleridir. İnsan nefsinin hemen üstünde hikemi, onunda üstünde namusi derece bulunur. Namusi nefsin de üstünde nebevi nefislerin dereceleri bunun da üstünde kutsi nefis yer alır İnsan

[195]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 1/218-219

nefsinin aşağısında ise hayvan nefsi, hayvan nefsinin altında da bitkisel nefis bulunur. Bu sayılan her nefisten biri, bir üst kademeye vardığında Allah ona faziletinin ve cömertliğinin bir belirtisi olarak bir üst mertebeye ulaşması için yardım eder. Bunu da nefislerin en son gayelerine, en uç sınırına ulaşması için yapar.[196] *Risaleler*in geneline bakıldığı zaman insani nefs, kendisinden daha aşağıda bulunan bitkisel ve hayvani nefislerin özelliklerini doğuştan kendinde barındırır. Ancak buna karşın kendinden daha üstün olan nefislerin özelliklerini sonradan kazanmak zorunda ve insani var oluşunu bu kazanımla olgunlaştırması gerekir.[197] Nefisleri de cismani varlıklar gibi mertebelere ayıran İhvan-ı Safa, insan nefsini bunların ortasına yerleştirmiştir. Bu tıpkı insanın özellikleri bakımından her iki âlemin ortasında bulunması gibidir. İnsan nefsi tekamül ederek üst mertebelere ulaşabileceği gibi iyi hasletlereden uzak durarak aşağıların en aşağısına da düşebilir. O halde insan özünde barındırdığı gadabi ve şehevi nefisleri ile süfli âleme, natıki nefsi ile ulvi âleme aittir.

İhvan-ı Safa, evrimi insanın bütününe uygulamıştır. İnsana has olan nefsi natıka yani düşünen nefis, insanın birinci dereceden niteliğini oluşturur. Bedenen gelişimine dikkat edildiği zaman onun yaşının ilerleyip olgunlaşmasıyla beraber ğarizi aklının da tecrübi akla dönüştüğü görülür. Bu durum onun ölümüne kadar sürüp gider ve böylece düşünme gücünün insanın varoluşundan itibaren en çok tekamül geçiren yanı olduğu anlaşılır.[198] İnsanın yaratılışından itibaren kendisinde bulunan ğarizi düşünme; doğruyu ve yanlışı birbirinden ayırt etmesini sağlayan ve insanın var kılınmasındaki amaca denk gelen aklın suretidir. İnsan bu düşünme özelliği sayesinde diğer canlılar arasında en üstün konuma gelmiştir. Allah bu âlemde her canlıya has bir fiil vermiştir. İnsana has olan bu fiil ise yaratılışından itibaren gelen bu garizi düşünme yetisini yetkinleştirmesidir. Bu tür bir yetkinleşme ise insanın tefekkür ve teemmül etmesi, kendisinde bilkuvve olan şeyi bilfiil hale getrimesi, insani erdemleri kazanması, melekuti ahlakı edinmesi ile olur. Böylece insan dosdoğru yol üzere olur, en aşağı seviyeden en üst seviyeye çıkar ve sonunda insan bilfiil bir meleğe dönüşür ve ulvi derecelere yükselir.[199] İnsan, nefs ve beden ikilisinden oluştuğuna ve ikisinin de bir uyum içerisinde olmasına bağlı olarak insanın düşünme yetisi olan nefsi natıka da

[196]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 1/212-213
[197]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi*, s. 194
[198]Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi* , s. 211
[199]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 5/40-41

bedensel gelişimine bağlı olarak gelişim gösterir. Sonunda nefsi natıka tekamül ederek garizi halden tecrübi hale geçer. Bu sayede insan nefsi en aşağı dereceden en üst dereceye geçerek ulvi âleme yükselir. Demekki insan nefsinin tekamül etmesinde etkin olan garizi yanının gelişmesidir.

Bedenin cüz'i nefislere göre durumunu, rahimin cenine göre durumuna benzeten İhvan-ı Safa, bunu şu şekilde açıklamıştır:

> "Cenin rahimde oluşumunu tamamladığı ve burada suretini yetkinleştirdiği zaman; yaratılışı tamamlanmış bir şekilde ve duyu organları sağlam olarak bu dünya hayatına çıkar. Böylece bu dünya hayatına özgü nimetlerden belirli bir vakte kadar istifade eder. Ahiret hayatında nefsin durumu da bu şekildedir. Şöyle ki; tikel/cüz'i nefisler, duyular yoluyla ilim ve irfandan istifade ederek potansiyel durumundan fiil durumuna çıkmak suretiyle varlıklarını tamamladıklarında, akledilir şeyler, tecrübe ve riyazet yoluyla faziletler kazanmak suretiyle geçmişlerini orta yol üzere yoluna koymaya, doğruya ileten kanunlara göre ahiret için hazırlanmaya, güzel ahlak, doğru görüş ve iyi ameller ile nefsi terbiye etmeye ilişkin bir yol tutup bu dünya hayatını idare etmekle suretlerini yetkinleştirdiklerinde ahiret hayatının nimetlerinden istifade ederler. İşte bütün bunlar kan ve etten oluşan beden aracılığıyla gerçekleşir."[200]

Buradan da anlaşıldığı gibi nasıl ki beden, nefis ile bütünlük sağlayıp yetkinleşiyorsa nefis de ancak beden aracılığıyla kendini tamamlayıp kemale erebilir. İkisi arasında bu açıdan bir bütünlük bulunur.

Rahimden ayrılma ceninin doğumu ise bedenin ölümü de nefsin doğumudur.[201] İnsan nefsi ayüstü âleme intikal edip oradakileri bizzat görmeyi diler. Ancak insan bedeni ağır ve kesif olduğu için onunla beraber yükselmek mümkün değildir. Bu yüzden insan nefsi bedenden kurtulur ve onun kötü fiillerinden, bozuk düşüncelerinden sıyrılırsa oraya ulaşır.[202] Nefis yetkinleşmiş bir şekilde bedenden ayrıldıktan sonra bedenden ayrı bir şekilde varlığını sürdürür. Böylece zatı açısından bağımsız, cevheri açısından da tüm cisimsel bağlantılardan uzak durur. Daha sonra nefis "mele-i ala"ya çıkar ve melekler topluluğuna dahil olur. Burada ruhani varlıkları müşahade eder ve duyuların algılayamadığı ve insan aklının idrak edemediği ruhani varlıkları bizzat görür. [203]

İhvan-ı Safa, nefsin yetkinleşmemiş durumda nelerle karşılaşacağını şu şekilde izah etmiştir:

---

[200]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/11
[201]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/36
[202]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 1/98
[203]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 3* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), ss. 3/11-12

> "Cüz'i nefisler duyulur varlıkların algılanmasını mümkün kılan beşeri bedenler ile irtibatlı olduğu halde, ilim ve irfan bakımından yetkinleşmezse ve akıl gücü, ayırt etme yeteneği ve tefekkür imkanı olduğu halde varlığın hakikatine ilşkin derin bilgi ile suretini yetkinleştirmezse çalışıp gayret etme imkanı olduğu halde güzel ahlakla arınmazsa, bozuk ve çürük görüşler sebebiyle sapkınlığını düzeltmezse, kötü amellerinin baskısı ve çirkin fiillerinin ağırlığı altında ezilirse bu durumda bedenden ayrıldığı zaman kandi cevheri bakımından herhangi bir fayda elde edemez ve zatı bakımından bağımsız olamaz. Böylece günahlarının ağırlığından dolayı "mele-i a'la" derecesine yükselip melekut âlemine çıkması hiçbir şekilde mümkün olmaz ve melekler topluluğuna girmeyi hiçbir şekilde hak edemez. Aksine göklerin bütün kapıları onun yüzüne kapatılır ve bütün güzel kokular ortadan kaybolur."[204]

Eğer cenin yaratılış aşamalarını rahimde tamamlamaz ve yetkinleşmez ise ya da nefsinde bir hasar ve uzuvlarında bir sakatlık olursa bu dünya hayatından tam olarak yararlanamaz. Cüz'i nefisler beşeri bedenden ayrıldıktan sonraki durumu da böyledir. İhvan-ı Safa'ya göre Nefis, kötü sıfatlarla ilişkili olduğu ve güzel ahlakla bürünmediği zaman yüce makamlara layık değildir. Tıpkı görme ve konuşma engelliler, kronik hastalar ve cahil kalmış kişilerin bu kusurlarından dolayı hükümdarların meclislerine girememeleri ve onların arkadaşlığına layık görülmemeleri gibi kötü nefisler de nurani mekanlara ve ruhani âleme layık değiller.

Bunlara ilave olarak İhvan-ı Safa, insanın bedensel açıdan en eksik olduğu vaktin sağlam bir vücuda evrilmeye yöneldiği nutfe hali olduğunu söyler. Nefsin de en aşağı olduğu durumu hiçbir şey bilmediği yalın hali olduğunu iddia eder.[205] Cisimlerin en faziletlisi kendisinden en faziletli fiilerin çıktığıdır. Nefislerin ise en üstünü kendisinden bilginin feyz ettiği, bilgisizliğin olmadığı nefistir. Nefis kendisinde kuvve halinde bulunan bütün faziletleri fiil haline çıkardığı zaman yetkinleşir. Böyle bir durumda insan mü'min, alim, doğru, Rabbani, hakim, filozof ve muhakkik olarak dönüşür. [206] İlim sahibi, sanatsal açıdan yetkinleşmiş ve fiileri hoş olan her nefis, noksanlıktan kurtulmuş kemal hale ulaşmış, Yaratıcı'ya en yakın ve O'na en çok benzemeye çalışmış olan nefistir. İşte bu sadece Allah'ın kendilerine emrettiği şeyleri yapan meleklerin mertebesidir.[207]

Görüldüğü gibi İhvan-ı Safa, ayaltı âlemdeki dönüşümü beş şekilde açıklar. Birincisi, dört unsurun birbirine dönüşmesidir. İkinicisi, meteorolojik değişimlerdir. Üçüncüsü, cismani varlıklar arasında en düşük mertebeli olan madeni özlerin dönüşümüdür. Dördüncüsü bitkilerin dönüşümüdür. Beşincisi, hayvanların

---

[204]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/12
[205]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/36
[206]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri,* s. 3/36
[207]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/302

dönüşümüdür. Ancak yeryüzünde en şerefli hayvan olan insanın tekamülü bu dünya ile sınırlı kalmaz, nefsi sayesinde ulvi âlemlere kadar ulaşır. Bu da İhvan'nın tekamül anlayışının ayırıcı noktalarından biridir.

2.1.3.5. Melekler

İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışında son nokta melekler âleminde bulunur. Bu mertebeye ulaşan nefis bilfiil melek haline gelerek ulvi âlemin sınırlarına dahil olarak geldiği âleme rücu eder.

İhvan-ı Safa, meleklerin de birbirinden ayrı ve farklı makamları ve mertebeleri bulunduğuna inanır. Onlara göre melekler de diğer varlıklar gibi mertebe ve üstünlük açısından birbiri ardına dizilirler. Onlar arasında her bilenin üstünde bir bilen vardır. [208]

Cinler, şeytanlar ve isyankarların layık oldukları yerde bulundukları gibi melekler de layık oldukları yerdedirler. Cinler ve şeytanların yeri münafık insanların kalpleridir. Onlar vesvese vermek ve insanları saptırmak için insanların göğüslerine yerleşmişlerdir. Melekler ise müminlerin ve onların üstünde yer alan peygamberlerin göğüslerinde yer alırlar.[209] İhvan-ı Safa'ya göre insan bedensel zevkler ve doğal arzular yönünde gazabi, şehevi ve hayvani nefse sahiptir. Ayrıca o kendisinde bulunan meleki güçler açısından aklın teyidi ile akli faydalar, ilahi ilimler ve rabbani bilgiler öğrenmesiyle desteklenmiş ruhani nefse sahiptir. O bunun sayesinde melekler derecesine yükselerek önce bilkuvve sonra da bilfiil melek olur. Aynı şekilde insan şehevi ve gazabi nefse yenik düşünce doğal lezzetlere ve şehevi duygulara kapılır ve önce bilkuvve şeytan sonra da bilfiil şeytan olur. Ancak insan şehevi nefsini yenip ona üstün gelince melekler mertebesine çıkmaya hak kazanır. Böylece Rablık makamına yükselir ve kendisinden düşük mertebeli, yetkinlik derecesine ulaşmamış nefislerin kulluk ve itaatine mazhar olur.[210]

Yetkinleşemeyen nefis oluş ve bozuluş âleminde kalırlar. Böylece bilfiil şeytan olarak münafıkların kalplerinde yer edinirler. Buna karşın isteklerinden sıyrılan nefis meleklik derecesine yükselir.

---

[208]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/30
[209]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/298
[210]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/93

2.1.4. Seslerdeki Durum

Sesler ve nağmelere dikkat çeken İhvan-ı Safa, burada da bir derecelendirme yapmıştır. Onlara göre sesler ve neğmelerden oluşan kuvvetler önce göksel âlemde, ardından havanın hereketlerinde, ardından bitkilerin hareketlerinde, ardından hayvanların cesetlerinde, ardından da insanlar âleminde meydana çıkmıştır.[211] Bu tıpkı varlıkların meydana gelişlerindeki sıralamaya benzer, önce göksel âlemde sonra yeryüzünde oluşmuştur. Yeryüzündeki meydana gelişi de yine aynı sıralamaya uygun olmuştur.

Onlar, hayvanlardaki sesleri farklı olarak adlandırılmışlar. Mesela; atın kişnemesi, eşeğin anırması, köpeğin havlaması, öküzün böğürmesi, aslanın kükremesi, kurbağanın vıraklaması gibi. İnsan seslerinde de aynı tür bir sınıflama mevcut. Mesela; Arapça, Farsça, Rumca gibi.[212]

İhvan-ı Safa, seslerdeki evrimi tıpkı unsurlar ve nesneler âlemindeki gibi aşamalı ve bağlantılı bir şekilde açıklamıştır:

> "Taşların sesleri bitkilerin seslerine benzer. Çünkü bakır, demir ile karıştırıldığında ve araları birleştirildiğinde iki dalın çınlaması gibi onun çınlaması olur. Zira dal, insanların yaptığı ve hareket ettirdiği bir bitkidir. Onun açık, konuşan ve nefislerin düşüncelerindeki şeylerden çıkarılmış nağmeleri olur. Zillerin tekrarlayan sesleri ve bakırın çınlaması da böyledir. Madeni olmayan taşlar böyle değildir. Bitkilerin seslerinin yukarı tarafı dalların nağmeleri ve benzerleridir. Onlar hayvan seslerine ve insan kelamına ilavedir. Diğer aşağı taraf, ölü olan taşların seslerine bitişiktir; yeryüzündeki def ve kazık sesleri gibi. Madeni taşların seslerinin – ki o söylediğimiz bakır sesi, tınlama ve üflemesi olan şeylerin sesleridir- üst kısmı dallar, tamburlar ve benzeri gibi bitki seslerine bitişiktir. Hayvan seslerinin alt kısmı bitki sesine bitişiktir. Sesin tahlilinin ve vezninin mümkün olmadığı açıklaması olmayan, dilsiz hayvanların anırma sesleri gibi. Sesleri olmayan hayvanlar cansız cisimlere ve ölülere bitişiktirler. Üst kısım insan sözüne bitişiktir. Kuşlardan, bülbüllerden ve hayvanlardan buna benzer sesi güzel olanlardan ortaya çıkan fasih söz gibi. İnsanın sözünün de iki yönü vardır. Aşağı tarafı hayvanlara bitişiktir. Kekeleme, konuşma tutukluğu çekme, ahrazlık, pelteklik ve benzeri gibi. Yukarı taraf meleklerin sözüne bitişiktir. Güzel konuşanların ve beliğ konuşanların, nağme sahiplerinin ve bestekarların sözleri gibi."[213]

Tıpkı cismani âlemdeki varlık türlerinin sıralanışı gibi sesler de buna uygun bir şekilde sıralanmıştır. Maden sesleri bitki seslerinin, bitki sesleri hayvan seslerinin, hayvan sesleri de insan sesinin altında sıralanmıştır. Her birinin başı diğerinin sonuna bitişiktir ve her birinde en alt mertebe ve en üst mertebe bulunur.

---

[211]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/102
[212]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/102
[213]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/112-113

2.2.İhvan-ı Safa'da Psikolojik ve Sosyal Tekamül

İhvan-ı Safa, insanın hem birey olarak psikolojik, hem de yaşadığı toplumun bir ferdi olarak sosyal evrim geçirdiğini söyler. Onlar, bu tezlerini kozmo-biyolojik evrim teorilerinden hareketle çıkardıkları mantıki bir çıkarımdan ziyade, insanlık tarihinin diyalektik bir analizi sonucunda temellendirmişlerdir. Böyle bir analiz yapmak için de özellikle dinlerin gelişim tarihiyle ilgilenmişler ve esası İslam tasavvufunda bulunan yetkin insan (insan-ı kamil), velayet ve imamet görüşlerini ele alıp irdelemişlerdir.[214]

İhvan-ı Safa'ya göre bu tarz bir sosyol ve psikolojik evrime, insanların dillerinde, kültürlerinde, sanatlarında ve mesleklerinde görmek olanaklıdır. Onlar bu tarz evrimlerin insanlığın atası olan Hz. Adem'in yaratılışından itibaren kimi zaman hissedilmeyecek derecede yavaş ve uzun süreli, kimi zaman da hissedilebilir derecede hızlı geliştiğini söylemişlerdir[215]

İhvan-ı Safa'ya göre her devletin bir başlangıcı, ulaşmaya çalışacağı bir gayesi ve çıkabileceği bir üst sınırı vardır. Bir devlet en yüksek amaçlarına ve en uç sınırlarına ulaştıktan sonra eksiklikleri artar ve dolayısıyla çöküş başlar. Bu durum halkın arasında uğursuzluğa ve birbirine yardım etmemeye sebebiyet verir. Böylece güç, kuvvet, ortaya çıkış ve yayılma başka devletlere geçer. Bütün bunların sonucunda birinci devlet zayıflayana ve ikinci devlet onun yerine geçene kadar birisi her gün güçlenmeye ve artmaya devam eder, diğeri ise zayıflamaya ve eksilmeye yüz tutar. Onlara göre bazen yeryüzünde devlet, kuvvet şer ehlinin elinde, bazen de hayır ehlinin elinde bulunur. Şer ehlinin devleti zirveye çıktığında sonrasında çöküş ve eksilme yaşanır. Aynısı hayır ehlinin devleti için de geçerlidir.[216] İhvan-ı Safa, kendi ifadeleriyle "Her devletin ve mülkün her devir ve asırda bir ümmetten diğerine, bir ev halkından diğer ev halkına, bir beldeden diğer bir beldeye geçeceğini[217] söyler. Devletleri de bir organizma gibi düşündüğümüzde olarında doğup, büyüyp ve öldüklerini görürüz. Onların her biri yıkıldığı zaman hemen yerine yenisi geçer. Böylece zirve yani yetkinlik bir toplumdan diğerine geçer. Her devlet yetkinleşmek için bir gelişim dizisi gösterir ve hepsi bir organizma gibi nihai hedefine ve ulaşabileceği son sınıra ulaştığında ilk teşekkül ettiği

[214]Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 123
[215]Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 85
[216]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/127
[217]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/127

haline geri döner. Bu denli bir sirkülasyon toplumların ilerlemesini, tekamül etmesini sağlar.

2.2.1. Semavi ve Coğrafi Etkenler

Göksel cisimlerin ayaltı hadiseleri etkilediğinden bahsetmiştik. Değişen coğrafik şartlar insanların kültürlerinde, dillerinde, sanatlarında vb. birçok alanda sosyolojik bir tekamül meydana getirir. Bu tarz bir tekamülde hem yeryüzü değişir ve dönüşür hem insanların sosyal hayatları değişir ve dönüşür. Bu durum medeniyetlerin ilerlemesine, toplumların tekamül etmesine katkı sağlar.

*Risaleler*in geneline bakıldığı zaman insanların ahlak ve huylarındaki farlılığın şu dört sebepten kaynaklandığı görülür: Birincisi, coğrafi (mekan) ve yaşadıkları zaman farklılığı; ikincisi, babalarının ve eğitenlerin verdikleri terbiye; üçüncüsü, feleklerin şekilleri; dördüncüsü, ana rahmine düşerken yıldızların icra ettiği etkiler.[218] Bu başlık altında bu etkenlerin her birine ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

İhvan-ı Safa, yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırır ve her iklim bölgesinde binlerce şehir olduğunu söyler. Her şehrin insanlarının dilleri, tabitaları, edepleri, mezhepleri, meslekleri, sanatları ve gelenekleri birbirinden farklıdır. Tıpkı şehirlerin madenlerinin ve hayvanlarının farklılığına benzer. Bu durum bu şehirlerde havanın farklı olması, bölgelerin birbiriyle irtibatlı olması, sularının tatlılığı ve tuzluluğunun farklı olmasından kaynaklanır. Bu farklıların sebebi: Burçların bu bölgelerin ufuklarına düşen derecelerinin aynı olmaması, gezegenlerin bu beldelerin üstünden geçişlerinin farklı olması ve gök cisimlerinin ışınlarının boyutlarının ufuklardan bu beldelere kadar uzanmasıdır. [219] Felekler âlemindeki harketlilik yeryüzündeki şehirlerin hem havalarının farklı olmasına hem de orada yaşayan toplulukların kültürel farklılıkarına neden olur.

İhvan-ı Safa'ya göre yeryüzündeki şehirlerin artması ya da azalması, gezegenlerin aynı burçta bir araya gelmesi yasasına ve binlerce yıldızın dönmesiyle ilgilidir.[220] İhvan-ı Safa, gezegenlerin yeryüzünde yarattığı etkiyi şu şekilde açıklar:

---

[218]Şahin Filiz, *İhvan-ı Safa ve İnsan Felsefesi,* s. 240
[219]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 1/126
[220]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 1/127

> "Yükselme kuvvetine, zamanın ölçülü oluşuna, elementlerin tabiatlarının eşitliğine, nebilerin gelişine, vahyin tevatürüne, alimlerin çokluğuna, meliklerin adaletine, insanların hallerinin iyiliğine ve gökyüzünün bereketini yağmurla indirmesine delalet eden gezegenlerin aynı burçta biraraya gelmesi ile yeryüzünde bitkiler artar, hayvanların doğumu çoğalır, şehirlerin mamur hale gelmesi ve yeniden inşa etme faaliyeti artar. Zorlukların artmasına, zamanın fesada uğramasına, karakterlerin itidalden çıkmasına, vahyin kesilmesine, alimlerin azalmasına, hayırlı kimselerin ölmesine, meliklerin zulmetmesine, insanların ahlaklarının bozulmasına delalet eden gezegenlerin aynı burçta biraraya gelmesiyle, gökyüzünden yağmur ile bereketlerin inmesi engellenir, yeryüzü zenginleşemez, bitkiler kurur, hayvanlar helak olur ve şehirler harap hale gelir."[221]

Daha evvelde belirtildiği gibi İhvan-ı Safa felsefesinde yıldızlar ve gezegenler yeryüzünde meydana gelen her olayın gerçekleşmesinde etkilidir.

Yeryüzü uzun dönemler içinde değişir ve dönüşür. Bunun sonucunda dağlık alanlar çöl ve sahra olur, çöl alanlar deniz, gölet ve nehir olur. Deniz alanları ise dağ, tepe, çorak, sazlık ve kum olur. Yerleşim bölgeleri harap olur, harap yerler yerleşim bölgesi haline gelir.[222] Bunun sebebini İhvan-ı Safa, ayrıntılı bir şekilde açıklar:

> "Her üç bin yılda bir sabit yıldızlar, gezegenler en yüksek noktaları ve konakları ile dereceleri bir tur dönerler. Her dokuz yılda bir gökkürenin çeyreklerinden biri döner. Felekler her otuz altı bin yılda on iki burçta bir tur dönerler. Bu sebeplerden dolayı yıldızların güney açıları ve ışınlarının ulaştığı bölgeler, yeryüzünün konumuna ve beldelerin havalarına göre değişkenlik gösterirler. Bu yeryüzünün çeyrek kürelerinin durumlarının farklılık göstermesi, beldelerin ve bölgelerin hava değişiklikleri ve bir halden başka bir hale dönüşmeleri için sebep olur. Bahsedilen bu sebeplerden dolayı yerleşik yerler harap, harap yerler yerleşik; çöller deniz, denizler çöl ve dağ olur."[223]

Yine görüldüğü gibi İhvan-ı Safa, yeryüzündeki değişim ve dönüşümü yıldızların ve gezegenlerin hareketlerine ve devirlerine bağlamıştır.

Buna daha ayrıntılı bir şekilde değinen İhvan-ı Safa'ya göre, Satürn akarsuların, dağların, çöllerin, ormanların, göllerin, caddelerin, yolların vb. kara parçalarının oluşum nedenidir. Jüpiter mescitlerin, tapınakların, kiliselerin, namazgahların ve kurban yerlerinin sebebidir. Yıldızlar jüpiterin sınırları içerisinde toplanması halinde insanlar cuma ve bayram namazları için biraraya, dinin hükümlerini talim etmelerinin, ilahi kitapları okumanın, kadıların ve hakimlerin kesmiş olduğu dini ve dünyevi hükümlerin üzerinde düşünmelerinin sebebidir. Mars ise ateş yakma, hayvan kesme yerlerinin, orduların toplanma alanlarının, yırtıcı hayvanların mekanlarının, savaşların gerçekleştiği ve düşmanlıkların yaşandığı yerlerin oluşmasının nedenidir. Yıldızların Marsın sınırları içerisinde toplanması ve bağlantı kurmasının ardından insanlar, hayvanlar, bitkiler ve

[221]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 1/127
[222]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/80
[223]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/80

madeni cevherler bu bahsedilen bölgelerde toplanırlar. Venüs bahçelerin, gezinti alanlarının, yeme, içme, sevinç, neşe, lezzet ve eğlence mekanlarının, güzel manzaraların oluşma nedenidir. Yıldızların Venüsün sınırları içerisinde toplanıp ışınlarını göndermelerinin sonucunda insanlar, hayvanlar, bitkiler ve madeni cevherler bu bölgelerde toplanırlar. Merkür çarşıların, sanat merkezlerinin, söz ve ilim meclislerinin, katip divanlarının oluşmasının, hikayecilerin bir araya gelmelerinin ve alimler arasındaki münakaşalarının nedenidir. Merkürün üstün seviyede olması kralların mevki kazanmalarına ve insanların mutlu olmalarına sebep olurken aşağı seviyede olması ise insanların hak ettiği cezayı bulmalarının, aşağılara düşmenin, hapse girmenin sebebi olur.[224] Görüldüğü gibi yeryüzünde yaşanan bir takım hadiseleri İhvan-ı Safa; feleklerin devirlerine, devirleri esnasındaki hareketlerine bağlamıştır. Her feleğin yeryüzünde yarattığı etki farklıdır.

İhvan- Safa'ya göre şehirlerin ve bölgelerin hava şartları, bulundukları coğrafi konuma, dört rüzgarın hareketine ve yıldızların bu konumlar üzerindeki etkilerine göre farklılık gösterir. Bahsedilen bu durum ise insan vücudundaki karışımların yapısının değişkenlik göstermesine neden olur. İnsan bedenindeki karışımlarının bu denli farklılaşması da yeryüzünde yaşayan toplulukların ahlakını, tabiatını, renklerini, dillerini, adetlerini, düşüncelerini, inançlarını, davranışlarını, sanatlarını ve yönetim anlayışlarını etkileyerek farklı olmasına sebep olur. Her milletin belirtilen bu konularda başka milletlerde bulunmayan kendine has özellikleri olur. Mesela sıcak bölgelerde yaşayan insanların bedenlerindeki karışımlardan dolayı onun tabiatında soğukluk hakim olurken soğuk bölgelerde yaşayan insanlar da bedenlerindeki karışımlardan dolayı sıcaklık hakim olur. İhvan buna kanıt olarak Habeşliler, Zenciler, Nübeler, Sind ve Hintlileri gösterir. Güneyde ikamet ettikleri ve yaşadıkları bölgelere güneş yılda iki defa yaklaştığı için bu bölgelerin atmosferi sıcak olur. Sıcak hava bedenlerinin dış yüzeyini yakar ve derileri siyahlaşır, saçları kıvırcık hale gelir. Bunun yanında vücutlarının içi de soğuk olur, bundan dolayı kemikleri ve dişleri beyaz, gözleri iri, burunları geniş, ağızları büyük olur. Kuzeyde yaşayanlarda ise bunun tam tersi meydana gelir. Güneş yörüngesi etrafında dönerken bu bölgelerden uzak olur, bu yüzden bu bölgelerde hava çok soğuk hale gelir. Bundan dolayı bu bölgelerde yaşayanların derileri beyaz, bedenleri nemli, kemikleri ve dişleri kızıl, saçları düz, gözleri küçük olur. Bununla beraber

---

[224]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/108

onlarda cesaret ve kahramanlık gibi özellikler belirgin hale gelir.[225] Bu anlatılanlardan hareketle şu sonuca varılabilir; insanların tabiatları ve ahlakları yaşadıkları bölgelerin toprağına ve havasına göre farklılık gösterir. Coğrafi etkenler hem insanın bedeninde hem de ahlakında farklı etkiler yaratarak onların çeşitlenmesine sebep olur.

İhvan-ı Safa'ya göre ceninin rahimde dokuz ay boyunca kalması; oluşumunu tamamlaması, suretinin son halini alması ve gök cisimlerinin güçleri ona nüfuz etmesi içindir. Eğer bunlar bir günde olabilseydi gebelik süresi iki gün, iki ay içerisinde tamamlanması mümkün olsaydı gebelik süresi iki ay olurdu.[226] Gebelik süresi boyunca felekteki her yıldızın cenin üzerinde çeşitli etkileri vardır. Mesela Satürn, spermin rahime yerleştiği ilk ayın delilidir. Eğer Satürn kendi yörüngesinde yükselir, gidişatı kendi sınırında ve düzgün olursa, sperm de anne karnın en üst düzeyine kadar yükselir ve annenin hamilelik süreci kolay geçer, ağrı ve hastalıklardan bertaraf olur. Aksi gerçekleştiğinde ise annenin gebeliği ağır ve hastalıklı bir şekilde devam eder. Sonra ikinci ayda Jüpiter'in yönetimine girer. O, denge yıldızıdır, oluşlardaki yapının sıhhatli olmasının, varlıklardaki düzenin nedenidir. O, insandaki akıl, kavrama, ayırma, ilim, tefekkür, anlama, din, dindarlık, takva, adalet, insaf, iffet, zühd ve bunlar gibi dinde övülen hasletlerin delilidir.[227] Anlaşıldığı üzere İhvan-ı Safa'ya göre cenin anne karnında geçirdiği süre boyunca yedi yıldızın tesiri altında kalır. Ancak onlar ceninin her ay bir yıldızın etkisinde kalarak oluşumunu tamamlaması halinde dünyaya yetkin bir şekilde gelebileceğini savunurlar.

Ay feleğinin altındaki oluş ve bozuluş âleminde maden, bitki ve hayvan türünden her mevcudatın var olmasından yok olmasına kadar bir müddeti vardır. Bu gök cisimlerinden birinin devirlerinden biridir. Yani İhvan-ı Safa'ya göre bu âlemdeki her mevcudatın mühleti boyunca dört farklı durumu oluşur; birincisi, varlığının başlaması, ikincisi, artma, büyüme ve yükselme, üçüncüsü, duraklama, aşağıya düşüş ve eksilme, dördüncüsü, ölme ve yok olmadır. Bunun nedeni ise şudur: Felekteki her cismin kendine has dairesel hareketi vardır ve devri esnasında yaptığı hareketlerinin de dört hali bulunur: Hadid(ay yörüngesinin yer yüzüne en yakın noktası) noktasından yükselmek, Evc(bir gök cisminin yer yüzüne en uzak noktası)'e yükselmek, Evc'den

---

[225]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 1/207-208
[226]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/307
[227]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/301-302-303-304-305-306-307

düşmek, Hadide Düşmek.[228] Onlara göre ayaltı âlemdeki varlıkların bahsedilen bu dört hali feleklerdeki bu dört değişime göre gerçekleşir. Buna İhvan-ı Safa, madenlerin en düşük mertebesinde bulunan "yeşil gübre"yi ve hayvanların en düşük mertebesinde bulunan kurtçuk ve tahtakurusunu örnek olarak verir. Onlar güneşin doğup batma hareketlerine bağlı olarak meydana gelir ve ortadan kaybolurlar. İhvan-ı Safa'ya göre, Felekteki hareketler aynı istikrarda sürdükçe, ondan kaynaklı varlıkların suretleri ve oluş-bozuluş âlemindeki hadiseler maddede varlığını devam ettirir; ne zamanki bu hareket kesilirse o zaman nizam bozulur ve oluş-bozuluş ekseni sona erer.[229]

Doğum anından itibaren kırk yıl geçinceye kadar çocuk büyüme, gelişme ve ilerleme sahibi olan Ay'ın yönetiminde bulunur ve bu yönetimde diğer yıldızlardan her biri ona bu vaktin yedide biri kadar ortak olur. Bu sayede çocuğun terbiye, gelişme, büyüme, sağlık, selamet, itibar, asalet, dertler, hastalıklar, muhtaç olma, basitlik, lezzet, kederli halleri bu yıllar içerisinde yıldızların yönetimlerine göre şekillenir. İhvan-ı Safa'ya göre çocuk, konuşma, hareket, eğitim, edebiyat, ayırma ve anlama sahibi Merkür'ün yönetiminde on üç yıl geçirir. Bu vaktin yedide biri kadar da diğer yıldızlar yönetimde ortak olur. Yönetim onlardan her birine geçtiği zaman anne rahimindeyken fıtratına bu güçlerin etkide bulunduğu, yoğurduğu, iz bıraktığı ahlak ve fiileri ortaya çıkar. Bu tıpkı zamanı gelince bitkilerin çiçeklerini, ağacın tomurcuklarını açmasına benzer. Sonrasında doğan varlık, süslenme, güzellik, arzular, tat, zinaya düşkünlük sahibi olan Venüs'ün yönetimde sekiz yıl geçirir. Ve aynı şekilde diğer yıldızlar da bu vaktin yedide biri kadar ona ortak olur. Bu müddette kişide evlenme, arzulardan ve tatlardan yararlanma isteği, süslenme, güzellik, hoş görünme isteği, mal biriktirme, ev, dükkan, arazi, ve bahçe edinme gibi özellikler ortaya çıkar. Sonra kudret, idarecilik, yönetim ve siyaset sahibi olan Güneş'in yönetiminde on yıl geçirir. Bu süre zarfında çocukların terbiyesi, yakınların ve komşuların eğitimi, akrabaları ve komşuları gözetme, statüde ilerleme, saltanat, üstünlük, yücelik ve onur isteği doğar kişide. Tıpkı diğerlerinde olduğu gibi Güneş'in yönetiminde diğer yıldızlar bu sürenin yedide biri kadar yönetime ortak olur. Sonrasında da kararlılık, azim, yiğitlik, yetenekler, ihsan, atılganlık, gayret, insaf ve vakar sahibi olan Mars'ın yönetiminde yedi sene geçirir. Bu süre zarfında kişide ordu komutanlarının, toplum önderlerinin, devlet yöneticilerinin ve

---

[228]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 3/209
[229]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 3/206-207

kanun uygulayıcıların hasletleri önplana çıkar. Ona ait olan bu sürede diğer yıldızlar da bu vaktin yedide biri kadar yönetime ortak olurlar ve böylece karakterleri birbirine karışır, güçleri birleşir, fiilleri diğer yıldızlarınki ile ortaklaşa meydana gelir. Bundan sonra Jüpiter'in yönetimine geçer ve din, dindarlık, tövbe, pişmanlık, züht, af dileme, ahireti isteme ve onu arzulama halleri ile on iki sene geçirir. Diğer yıldızlar bu sürenin yedide biri kadar yönetime ortak olurlar. Diğerlerinde olduğu gibi karakterleri birbirine karışır, güçleri birleşir. Daha sonra sükunet, yaşlılık, tambellik, bedensel arzuların ateşini durdurma, hayvani güçleri giderme, sinirleri gevşetme gibi özelliklerin sahibi olan Satürn'e geçer yönetim. Böylece nefsin bu dünyaya dair arzusu azalır ve oluş ve bozuluş dünyasında kalma isteği yok olur. Sonra nasıl ki yağ bitip fitil yandığında kandil sönüp ışık yok oluyorsa, aynı şekilde bedenden içgüdüsel sıcaklık sönüp hayvani ruh da vücuttan ayrılınca ona yavaş yavaş doğal ölüm gelir.[230] Böylece İhvan-ı Safa, insan hayatında, doğumdan ölüme kadar, yıldızların işlerini ve etkilerini ortaya koymuş oldu. Daha önceden de belirttiğimiz gibi İhvan-ı Safa, yıldızların ceninin karakterine nne tür iz bıraktığını düşünüyorsa aynı şekilde bu yıldızların çocuğun doğumundan sonra da nasıl izler bıraktığını izah etmiş oldu. Ayrıca İhvan-ı Safa'nın görüşlerinden hareketle şu sonuca varmış oluyoruz; Allah, insanı felekteki yıldızlar aracılığıyla ahlakını yetkinleştirme, adabı öğrenme, eğitimleri ve her türlü bilgiyi alma konusunda desteklemiştir. Kısacası yıldızlar ve gezegenler insanın tekamülünde büyük bir etkiye sahiptirler.

2.2.2. İlahi Etkenler

İhvan-ı Safa'ya göre Allah'ın birçok peygamber göndermesinin ve din va'zetmesinin temel nedeni, insanlığın sosyo-psikolojik açıdan tekamülünü sağlamaktır. İhvan'a göre Allah her yeni din gönderdiğinde esas hususları değişmeyen ilkeler bildirmiştir. En önemlisi de onlara göre her yeni gelen şeriat bir önceki devrin sosyal yaşantısını ve fikirleriyle bağlantılı olan sistemi ya tümden ya da kısmen değiştirmiştir.[231]

[230] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 2/309-310-311
[231] Bayraktar, *İslamda Evrimci Yaratılış*, s. 84

Daha evvelde bahsedildiği gibi İhvan-ı Safa'ya göre suretler maddenin koruyucusu konumundadır; suret her çözülüp yok olduğunda onun yerini bir başkası alır, bundan dolayı maddeler değiştiği takdirde suret aynı kalır.[232] Bu durumla dinlerdeki değişim arasında bir bağlantı kuran İhvan-ı Safa şunları söyler:

> "Şeriatlerdeki emir ve yasaklar da aynı şekilde değişirler. Bununla birlikte dinin sureti hep aynıdır. Nitekim şanı yüce olan Allah şöyle demiştir: "Nuh'a buyurduğunu, sana vahyettik; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya buyurduğumuz yolu, Allah size de din kıldı. Bu şudur: "Dine bağlı kalın, onda ayrılığa düşmeyin." Onlarla birlikte bulunan dinin sureti aynıdır. Buna karşılık emirler ve yasaklar çeşitlidir. Dolayısıyla dinin sureti basit ve yürürlükte olandır. Emirler ve yasaklardan oluşan kısım ise çeşitlidir. Onlar oluş ve bozuluş anlamında değişir ve başkalaşırlar."[233]

Bu söylemlerden anlaşılıyor ki İhvan-ı Safa, dinlerin de tekamül ettiğini düşünür. Onlara göre dinin bir sabit yanı bir de zamana göre değişen, dönüşen yanı vardır. İşte dinin bu değişen yönü emir ve yasaklardır. Onlar toplumdan topluma devirden devire göre farklılaşarak tekamül ederler.

Başka bir yerde de İhvan-ı Safa, bütün peygamberlerin ittifak ettiği on iki tane hususun bulunduğunu ve peygamberlerin şeriat ve geleneklerinin değişik olmasına rağmen davet ettikleri dinde yer alan ilke ve esaslarının aynı olduğunu vurgular. Onlara göre her ne kadar peygamberlerin şeriatleri birbirinden farklı olsa da hepsinin dini, yolu, gayesi tektir.[234]

İhvan-ı Safa, her yeni dinin seleflerinde bulunmayan, sosyal hayatla alakalı yeni bir zihniyet oluşturduğunu ve önceden olmayan kurallar vazettiğini söyler. İnsanların bu yeni dinlere uymasıyla beraber yeni kurumlar ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde onlara göre, peygamberler ve onların izinden giden imamlar, topluluklarına örnek olmak için Allah'tan aldıkları ilhamlarla yeni meslekler ve sanatlar oluşturmuşlardır. Dinlerin ve peygamberlerin bu gibi insanlığa yeni katkıları sayesinde insanlık sürekli bir gelişme ve evrimleşme içerisinde olmuştur.[235] Bunu İhvan-ı Safa, şöyle ifade etmiştir: "Hem dinler insanlığın sosyo-psikolojik evrimleşmesine katkıda bulunmuştur, hem de dinlerin bizzat kendilerinin evrimleşmesi insanlığın sosyo-psikolojik evrimine birer delil teşkil etmiştir."[236] Dinlerin zamana göre değişen ve gelişen tarafı sayesinde her yeni gelen din

---

[232]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/272
[233]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/272
[234]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 4/139
[235]Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 125
[236] Çetinkaya, *İhvan-ı Safa*, s. 126

insanlığa öncekinden daha farklı katkılar sağlayarak toplumların tekamülünde katkılar sağlayarak gelişimlerini desteklemiştir. Bu yüzden sosyal evrimin faktörlerinden biri olarak İhvan dinlerin gelişimini gösterir. Bu da onların tekamül anlayışlarının teolojik bir yapı arzettiğini gösterir.

Dinlerin ortak bir amaca hizmet ettiğiyle ilgili İhvan-ı Safa; peygamberlerin ve ilahi kanun koyucularının dinleri ve uygulamaları, ibadetlerinin mekanları, zamanları ve şekilleri farklı olsa da bir çoğunun amacının bir olduğunu söylemiştir. Bu tıpkı doktorların farklı yerlerde ve zamanlarda yaşamalarına rağmen çeşitli nedenlerle bedenlere bulaşan hastalıkların faklılığına göre tedavi yöntemlerinin faklı olması gibidir. Hepsinin amacı sağlığı koruma ve sağlığından olmuş insanları tekrardan sağlığına kavuşturma konusunda birdir.[237]

İhvan-ı Safa'ya göre, dinleri gönderen makam aynı olmasına rağmen her dinin emirleri, yasakları, haramları, helalleri, farzları ve sünnetleri farklıdır. Çünkü peygamberler insan nefsinin tabipleri ve müneccimleridirler. Onların yasakladıkları şeyler nefislerin orucu, helal dedikleri şeylerde ilaç ve şurup, ibadet türleri ise tedavi ve şifa gibidir. Kirli düşünceler, hoş olmayan huylar ve adetler gibi insan nefsine bulaşan hastalıklar; toplumlarda ve bölgelerin iklimlerinde meydana gelen farklılıklar, zamanların değişimleri, yıldızların ilişkilerine göre şekillenir.[238]

Her dinin ortak bazı esasları olsa da onları birbirinden ayıran, farklılaştıran suretleri de var. Dinler, zamana ve bölgeye göre değişen bu şartlarıyla kimi zaman toplumları etkilemişler ve onların ilerlemelerine katkılar sağlamışlardır. Ancak bu etkileşim karşılıklı bir şekilde yürümüştür. Toplumların ilerlemesi, medeniyetlerin gelişmesiyle beraber dinler de gelişim göstermişlerdir. Bu sebeplerden dolayı İhvan-ı Safa'nın sosyo-psikolojik tekamül anlayışında dinlerin etkisi bir faktör olarak sayılmıştır.

---

[237] Uysal, *İhvan-ı Safa ve İbn Sina*, s. 146
[238] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, ss. 4/127-128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EVRİM TEORİSİ İLE İHVAN-I SAFA TEKAMÜL NAZARİYESİNİN MUKAYESESİ

Bu bölümde önceki bölümlerde ele alınan konulardan hareketle İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı ile günümüzde bilinen evrim teorisi arasında bir mukayese yapılacaktır. Bu mukayese kozmo-biyolojik ve psiko-sosyal açılardan yapılacaktır. Bunun sonucunda aralarındaki farklılıklar ve benzerlikler bulunmaya çalışılacaktır. Her ne kadar İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı İslam geleneğine uygun bir yapı sergilese de "evrim" anlayışına olan yakınlığından dolayı evrim teorisi ile benzer yönleri bulunur; ancak birebir aynı olmadıkları ve aralarında ciddi farklar olduğu bu incelemeler sonrasında görülecektir.

1. Kozmo-Biyolojik Açıdan

Evrim teorisine göre hayat, ilk kez takriben 3.5-4 milyar yıl evvel "kimyasal çorba" diye adlandırabilecek bir ortamda, okyanus diplerinde meydana gelmiştir. İlk başta proteinler, sonrasında tek hücreli canlıların oluşmasıyla başlayan ve takriben 2 milyar yıl süresince okyanus diplerinde süregelen bu ilkel canlılık, omurga sistemine sahip balıkların evrimleşmesiyle nihai noktasına kadar ulaşmıştır. Bu aşamanın ardından önemli bir gelişme yaşanmıştır; o zamana değin suda hayatına devam eden su hayvanlarının bir bölümü karaya geçme ihtiyacı hissetmiş ve böylece karada hayat başlamıştır. [239] Evrimcilere göre suda yaşayan canlıların karada yaşamalarına olanak sağlayan mutasyon ve doğal seleksiyon mekanizmalarıdır. [240] Douglas Futuyma, doğal seleksiyon ve mutasyonlardaki mantığı şu şekilde açıklamıştır: "Bazı dış etkenler nedeniyle canlıların genlerinde meydana gelen değişimler, yani mutasyonlar, bir canlıya olumlu özellikler kazandırır ve bu özellikler de doğal seleksiyon sayesinde seçilerek yaygınlaşır."[241]

Darwin, *Türlerin Kökeni* adlı kitabının son cümlesinde şu ifadeleri kullanmıştır: "Yaratıcı'nın meydana getirdiği bir veya birkaç basit canlı formundan diğerlerinin

[239] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 31
[240] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 32
[241] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 12

evrimleşmiş olduğunu öngören bir hayat görüşünde yücelik vardır." Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Darwin, ilk canlının Tanrı'nın doğrudan müdahalesi sonucu meydana geldiğini düşünür. Ancak 1871 yılında yazmış olduğu bir mektupta ilk canlının sıcak su birikintilerinde güneş ışığının etkisiyle meydana gelmiş olabileceğini söyler ve böylece ilk canlının oluşumunu mekanik bir sürece bağlar.[242]

İhvan-ı Safa'ya göre ise yeryüzünde hayat ve ilk türlerin ortaya çıkışı şu şekilde olmuştur: Allah varlıkları oluşturup, kainatı yarattığında hepsinin aslını tek bir maddeden oluşturmuştur. Sonrasında onlara ayrı ayrı suretler vererek onları birbirlerinden farklı, aralarında benzerlik olmayan, birbirinden apayrı başka cinslere ve türlere ayırmıştır. Yüce Yaratıcı'nın hikmetinin ve mükemmelliğinin gereği bireyler arasında bir düzen ve tertib oluşturarak onlar arasındaki ilişkiyi güçlendirmiştir. Karşılıklı bir bağ ile bağlı ve farklı cinslerden ya da türlerden oluşan ayaltı âlemdeki varlıklar dört tanedir; madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar. Bu cinslerden her birinde en altı ve en üstü arasında birçok tür bulunur.[243]

Görüldüğü gibi evrimcilere göre okyanus diplerinde tesadüfen oluşan proteinler tek hücreli canlılara evriliyor, tek hücrli canlı omurga sistemine sahip balıklara evriliyor, bu balıklar da karaya geçerek sürüngenlere evriliyor, zamanla bu sürüngenler evrilerek başka canlı türlerini oluşturuyor. Böylece canlılardaki çeşitlilik ve türler zamanla artmış oluyor. Evrimcilere göre canlıların çeşitliliğini sağlayan evrimleştiren güç ise doğal seleksiyon ve mutasyonlardır. İhvan-ı Safa felsefesine baktığımız zaman onlara göre hayat, Allahın varlıkları oluşturup kainatı var etmesiyle oluşur. Allah bütün canlıları tek bir maddeden yani dört unsurdan varetmiştir, bu maddeye çeşitli suretler vererek onları farklı cinslere ve türlere ayırmıştır. Anlaşıldığı gibi İhvan'ın tekamül nazariyesinde canlılar arasındaki çeşitlilik türlerin evrimi sonucunda gerçekleşmemiş, Allah'ın dilemesiyle ve yaratmasıyla tek seferde oluşmuş bir durumdur. Ancak İhvana'a göre Allah, bu türler ve cinsler arasında bir öncelik ve sonraslık ilişkisi ve karşılıklı bir bağ oluşturarak onları mertebelere ayırmıştır. Evrim teorisi ile İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesi şu açıdan benzerlik gösterebilir; her ikisine göre su hayvanları kara hayvanlarından önce varlığa gelmiştir. Böylece hayat karadan evvel suda başlamıştır. Evrim basit bir yapıdan bileşik bir yapıya doğru gittiğine göre kara hayvanları su

---

[242] Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 255
[243] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri,* ss. 131-132

hayvanlarından daha yetkindir. Ancak evrim teorisine göre bu yetkinlik mutasyon ve doğal seleksiyon ile gerçekleşirken, İhvan'a göre ise bu yetkinlik Rabbani inayet sayesinde varlığın yapısında bulunan nihai amaca ulaşma isteği doğrultusunda meydana gelir. "Başka bir şey sebebiyle varolan her mevcudun varlığı sebebi olduğu varlıktan öncedir" kaidesinin bir gereği olarak su hayvanları kara hayvanlarının hayatını kolaylaştırmak için onlardan önce yaratılmışlardır.

Anlaşıldığı gibi Darwin canlıların basit bir yapıdan daha kompleks bir yapıya doğru evrimleşerek geliştiklerini düşünür. İhvan-ı Safa'ya göre ise bu âlemde var olan bütün varlıklar, Allah'ın koyduğu ilkelere uygun bir şekilde basitten bileşik olana doğru gidecek bir şekilde yaratılmışlardır. Bu yaratma şekli zamansal açıdan öncelik sonralık ilşkisine göre olmuştur. Önce basit varlıklar sonra daha kompleksi varlıklar yaratılmışlardır. Bu esnada basit oluşumlu canlılar daha kompleks canlılara dönüşmezler, birbirlerinden bağımsız bir şekilde tek seferde oluşurlar. Onlara göre ayaltı âlemde cismani oluşumlar basit ve eksik bir şekilde başlar ve aşama aşama ilerleyerek en olgun ve mükemmele doğru gider. Bu yüzden noksan yaratılışlı canlıların varlığı zaman itibariyle tam yaratılışlı canlılardan evveldir. İhvan-ı Safa, buna sebep olarak eksik yaratılışlı canlıların kısa zamanda oluştuğunu gösterir. Bilindiği gibi evrim teorisinde de basit canlıların oluşumu daha kompleks canlılardan daha evveldir. Ancak aradaki fark şudur; evrim teorisine göre bu oluşumlar arasındaki öncelik ve sonralık ilşkisi evrimsel açıdandır. Yani basit canlıların kompleks canlılardan daha evvel oluşmasının sebebi onlardan evrimleşerek oluşmasından dolayıdır.

Darwin'e göre türler değişmez değillerdir. Ona göre aynı cinsten olan türler genel olarak tükenmiş bir başka türden doğrudan türemiştir ve bir türün kabul gören çeşitleri de bu türün doğrudan dölüdür. Ve yine ona göre türlerin değişime uğramasında her ne kadar başka etkenler işe karışmış olsa da baş rolü oynayan doğal seçilimdir.[244] Darwin'e göre bir organizma değişmeye başladığından itibaren bu değişimi birçok kuşak boyunca devam ettirir. Ona göre evcilleşme durumunda değişmeyi durdurmuş olan herhangi bir organizma örneği gösterilemez. Has buğday gibi en eskilerden beri yetiştirilen bitkiler bile hala yeni çeşitler üretmekte, en uzun zamandan beri evcilleşmiş durumdaki

---

[244] Charles Darwin, *Türlerin Kökeni* (Ankara: Onur Yayınları, 2017), . 61

hayvanlar hala değişime uğrar ya da hızlı iyileşmeler gösterir.[245] Ve yine Ona göre bir cinsin bütün türleri birbirinden eşit ölçüde farklı değildir, bunlar genellikle alt cinslere, bölümlere, aşağı gruplara bölünebilirler. [246] Darwin pek çok türün aşamalı bir tarzda geliştiğini söyler. Bundan dolayı birçok büyük doğal familyaların türleri hatta cinsleri birbirine o kadar yakındır ki, çoğu zaman onları ayırt etmek güçtür. Kuzeyden güneye, alçak topraklardan yüksek bölgelere kadar her anakarada bir sürü birbirine çok yakın ya da benzeş türler bulunur. Bütün bunlar türlerin çok aşamalı olarak üremelerinden ileri gelir.[247] Darwin'in teorisini, türlerin bağımsız yaratılışından ayıran en önemli özelliklerden biri, aşamalı küçük değişimlerin birikmesi sonucunda yeni türlerin oluşmasını savunmasıdır.[248] Türlerin ansızın ortaya çıktığına dair görüş bidiren düşünürlere karşın Darwin türlerin aşamalı bir şekilde birbirlerinden dönüşerek oluştuğunu savunur. İhvan-ı Safa, da türlerin aşamalı bir şekilde en noksandan en yetkine doğru sıralandığını ve her türün alt türleri arasında da böyle bir sıralamanın var olduğunu ifade der. Dikkat edilmesi gereken önemli husus ise; İhvan felsefesinde bu tarz bir sıralamanın evrimleşme sonucunda meydana gelmediğidir. Onlar yaratılışta suduru esas aldıkları için bu sıralama ona göre gelişir.

Anlaşıldığı gibi Darwin türlerin aşamalı bir şekilde geliştiklerini ve dönüştüklerini düşünmesinden dolayı İhvan-ı Safa, da türler arasındaki karşılıklı bir bağdan ve aralarındaki tertib ve düzenden ötürü her ikisinin evrim anlayışlarında ara türler bulunur. Ancak İhvan'daki bu ara türler iki türün yakınlığından ve aralarındaki ilişkiden kaynaklı meydana gelirken, Darwin'de bu ara türler "geçiş formu" şeklinde algılanmalıdır. Yani bir tür diğer türe dönüşürken bu geçiş formları oluşur. Her iki anlayışta da bu bahsi geçen türler her iki âleminde özelliklerini özünde barındırır. Darwin ara türlerin varlığını türlerin birbirinden türemesi kadar olanaklı gördüğünü şöyle ifade eder:

> "Benim kuramıma göre, iki canlı biçimden birinin ötekinden türediğini, örneğin atın tapirden gelmiş olabileceğini anlamak olanaklıdır; bu durumda, bu ikisi arasındaki doğrudan geçiş olan ara halkalar olmuş olsa gerektir…genel olarak zamanımızda tükenmiş bulunan bu ana kaynaklardan her birinin kendisi de aynı tarzda daha eski türlere bağlanıyordu; böyle hep birbirine yakınlaşan ve ataya doğru yükselerek her büyük sınıfın ortak atasına doğru gidilir. Yaşayan bütün türler ile yitmiş türler arasında geçiş halkalarını oluşturan ara biçimlerin sayısı,

[245] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 63
[246] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 121
[247] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 342
[248]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı,* s. 190

> bu nedenle, çok büyük olması gerekir; ve benim teorim doğru ise bunlar kesinlikle bu yeryüzünde yaşamışlardır."[249]

Darwin, bitkilerin denetim altındaki alanlarda yayılımının kolay olması ve çabuk çeşitlenebilmelerinden dolayı bir çok bitki türünü inceleme altına almıştır. Onun bu konudaki kuramsal fikri şu şelildedir: Bitkiler âlemiyle hayvanlar âlemi arasında bir benzerlik vardır, bu da yaşamın karmaşık ve dallı budaklı tarihi içinde canlı formaları büyük bir akrabalığın birleştirdiğinin kalıcı bir göstergesidir. Tıpkı hayvanlar gibi bitkiler de kısmen evcilleştirilmiştir, özellikle bitkilerin iklimlerde yaşanan değişikliklere karşı çok duyarlı oldukları gözlemlemiştir. Bitkiler tıpkı hayvanlar gibi hatta onlardan daha fazla çeşitliliğe sahiptirler ve bu çeşitler arasında rahatlıkla seçim yapılabilir. Hayvanlar gibi bitkiler de uyarılabilir, dokuları kasılabilir ve beslenirler, üstelik kimi hayvanlar gibi avcıdırlar; hayvanlar gibi bitkileri yutar, sindirir, dışkılar, uyuklar, cinsiyetleri vardır. Kendi kendilerine ya da çapraz dölleme yoluyla ürer ve kalıtımdan etkilenirler, hatta hayvanlardan daha kolay melezleşirler. Büyüyebilir, hareket edebilir; rüzgarlar, kuşlar, akıntılar veya insan eliyle göç edebilirler. İklime ayak uydururlar, bilinçsiz ya da bilinçli yöntemlerle seçilip insan için yararlı ya da daha güzel hale getirilmeye elverişlidirler. Gene hayvanlar gibi de sapkın ya da canavarlaşabilirler.[250]

İhvan-ı Safa, da tıpkı Darwin gibi bitkiler ve hayvanlar arasında birçok açıdan benzerlik kurmuştur. İhvan'a göre bitkiler mertebe olarak hayvanların altında bulunur ve bundan dolayı hayvanlar bitkilerin bir çok özelliğini kendisinde barındırır. Hatta bitki türünün son mertebesi ile hayvan türünün ilk mertebesi bitişiktir, yani birbiriyle bağlantılıdır. Bunlar bitkiler ile hayvanlar arasında ara tür olarak kabul edilirler. İhvan-ı Safa'ya göre beslenme ve büyüme şekilleriyle hayvanlar da bitkilerle ortaktır; ancak hareketli ve algılayan bir cisim olması itibariyle hayvanlar bitkilerden ayrılırlar. Ancak İhvan-ı Safa, bitkiler âlemiyle hayvanlar âlemi arasındaki benzerliği Darwin gibi canlı formlarının akrabalığından ileri geldiğini düşünmez.

Evrim teorisinde organizmada meydana gelmiş gerileme sonucu işlevsel yarardan yoksun kalmış, yaşamsal ve fizyolojik açıdan gereksiz hale gelmiş kısımlara güdük organ denir. Darwinden bu yana kabul edildiği gibi bu organlar, daha önce

---

249 Darwin, *Türlerin Kökeni*, ss. 432-433

250 Patrick Tort, *Darwin ve Evrimin Bilimi*, çev. Ömer Aygün (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), ss. 84-85

organizmanın tamamıyla normal bir biçimde bütünleşmiş bir boy, fizyolojik işlev ve role sahip organlarından kalmadır. Doğal seçilim organizmaya yararlı olanı seçtiğine göre, çevredeki bir değişimden dolayı kullanımsızlık durumu, uyarlanmışlığını ve yararlılığını yitirmiş organın güdükleşmesi sonucunu beraberinde getirir. Ancak buna rağmen güdük organ soykütüğünü berlirleme açısından Darwin için büyük bir öneme sahiptir. [251] Darwin, kullanmanın evcil hayvanlarımızda bazı beden kısımlarının güçlendirdiğini ve geliştirdiğini, kullamamanın bunları küçülttüğünü düşünür. Bununla beraber bu değişimlerin de kalıtsal olduğunu iddia eder.[252] Ona göre güdük organlar doğada hiçbir işe yaramazlığın damgasını taşıyan garip parçalar veya organlardır. Darwin bu organların yaygın olduğunu hatta hiçbir yanında güdük bir parça bulunmayan bir hayvanın olmadığını söyler. Memeli erkeklerin güdük kalmış memelerini, yılanların akciğerlerinin loblarından birinin gelişmemiş olmasını, bazı türlerdeki kanatların uçmada işe yaramamasını örnek olarak verir.[253] Bu güdük organların varlığından dolayı doğal tanrıbilim gibi ereklere ve öngörülere dayalı görüşlere getirebilecek itirazların gücü artmış olur. Güdük bir organ, Tanrının planının mükemmel olduğuna dair olan dogmaya da ters düşer.[254]

Bu açıdan İhvan-ı Safa felsefesine bakılacak olursa; Allah hiçbir hayvana ve bitkiye kullanmayacağı bir duyu ve organ vermemiştir. Çünkü işine yaramayacak olan bu duyu ve organ ona yük olacak ve bu durum Allah'ın inayetine gereği lütfettiklerine ters düşecektir. Bitkiler ve hayvanlar kendi ihtiyaçları doğrultusunda duyumsama ve ayırt etme gücüne sahiptirler. İhvan-ı Safa, bu duruma bitkilerin acı çekme duyusunun bulunmayışını örnek olarak verir. Onlara göre bitkiler acı çekme duyusuna sahip olsalardı bu onlar için ancak bir yük ve dolayısıyla bir kötülük olurdu. Bu yüzden Allah bitkilere değil hayvanlara acı çekme duyusunu vermiştir. Çünkü bitkiler acıyı def edecek güçte yaratılmamışken hayvanlar acıdan kaçınma, onu yok etme ve def etme yetenekleriyle donatılmışlardır. İhvan-ı Safa, bunun gibi benzer örnekleri keneler ve salyangozlar için de vermiştir. Allah kenelere dokunma duyusu sayesinde bedenini ayakta tutma gücü, tatma duyusu sayesinde besinleri ayırt etme yetisi, koklama duyusuyla besin ve yiyecek bulabileceği yerleri tespit etme yeteneği, işitme duyusu

---

[251] Tort, *Darwin ve Evrimin Bilimi*, ss. 118-119
[252] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 209
[253] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 615
[254] Tort, *Darwin ve Evrimin Bilimi*, ss. 118-119

sayesinde de kendisine eziyet verecek şeylerin basacağını anlama ve ona göre tedbir alma gücü vermiştir. Bu hayvana göz Allah tarafından verilmemiştir. Çünkü İhvan-ı Safa'ya göre bu hayvan karanlık yerlerde yaşadığı için görmeye gerek duymaz. Yoksa ona göz verilmiş olsaydı bu canlı onu muhafaza etme hususunda onun için bir kötülük olurdu. Zararlı şeylere karşı gözünü kapatması gerekirdi. *Risaleler*de benzer bir örnek salyangozlar için verilmiştir. Onun dokunma duyusu haricinde işitme, görme, koklama ve tat alma gibi duyuları yoktur. Bu da Allah'ın hikmeti gereği gerçekleşen bir durumdur.

Anlaşıldığı üzere Darwin güdük organı mümkün görüyorken İhvan-ı Safa, bunun aksini yansıtacak açıklamalarda bulunur. Darwin güdük organ taşımayan bir hayvanın neredeyse olmadığını söyleyerek bunun yaygınlığını vurgularken İhvan-ı Safa, hiçbir canlıda işlevsiz bir organın ve duyunun bulunmadığına işaret eder. İhvan-ı Safa, felsefesini oluşturuken sık sık Ku'ran'dan alıntılar yaparak görüşlerini destekler. Böyle bir durumda bu tarz bir yaklaşımı kabul etmek tam da Kur'an'ın vazettiği ilkelere uyar. Çünkü bir hayvanın vücudunda güdük bir organın varlığını kabul etmek demek O'nun mükemmelliğinin ve herşeyi bir yarar uğruna varettiği ilkesine ters düşer. Allah evreni bir düzen ve nizam içerisinde yarattığı gibi hayvanın da vücudunu aynı şekilde bir tertib ve gaye içerisinde yaratmıştır.

Evrim teorisine göre kuş çeşitlerinin tümü kendiliğinden ve rastlantı sonucu oluşmuştur. Bu teoriye göre kuşların ataları aslında sürüngenlerdir. Kuşlar yaklaşık olarak 150 milyon yıl önce bu atalarından ayrılmışlardır. Dolayısıyla ilk kuş uçma yeteneği zayıf olan bir yaratıktır. Ancak bu ilkel kuş türü zamanla evrim geçirerek vücudundaki pullar uçmasına yarıdımcı olacak tüylere dönüşmüştür. Ön ayakları ise tüylerle kaplı hale gelip artık ayak olarak kullanılamaz hele gelmiştir ve birer kanatlara dönüşmüşlerdir. Anlaşıldığı gibi bazı sürüngenler kademeli bir şekilde evrim geçirerek kendilerini uçmaya adapte edip günümüz kuşlarını oluşturmuşlardır. Bu sürüngenlerin nasıl kuş haline geldiğiyle ilgili iki tür evrim görüşü vardır. Bu görüşlerden birincisi arboreal; kuşların ataları sayılan ağaçlarda yaşayan sürüngenler daldan dala atlayarak zamanla kanatlanmışlardır. İkinci görüş cursorial; kuşların karadan havaya doğru havalanmaları sonucu oluşmuşlardır. Bu ikinci görüşe inanan evrimciler, bazı sürüngenlerin böcekleri avlamak için ön kollarını uzun süre ve sık sık çırptıklarını ve böylece ön kollarının birer kanada dönüştüğünü iddia ederler. Yine evrimciler bu ilkel

kuş türünde uçmaya yarayacak mekanizmaların yavaş yavaş mutasyonlar sonucu yeni özelliklerin birikmesi sonucu meydana geldiğini düşünürler. [255]

Evrimcilerin bu konu hakkındaki görüşlerini dikkate alarak İhvan-ı Safa felsefesini irdelediğimizde onların şu söylemleri ön plana çıkıyor: Allah, Hz. Adem ve onun soyundan gelenlerin bedenlerini onları sıcak ve soğuk havadan muhafaza edecek kıl ve yün olmaksızın var edince ve insanın besinlerini ağaçların meyvelerinden ve giysilerini de onların yapraklarından sağlayınca, ağaçlar göğe doğru dik olduğundan dolayı onların meyve ve yapraklarını rahatça almaları için insanın boynunu dik yaptı. Ayrıca insanın besinlerinin bir kısmı yerde bulunduğudan ötürü de insan vücudunu otları rahatlıkla alabilmeleri için eğik hale gelebilecek şekilde yaptı.[256] Evrimcilerin kuş türlerinin oluşumu hakkında ileri sürdükleri görüşler ile İhvan-ı Safa arasında bir kıyaslama yapıldığında ciddi farklarla beraber benzer görüşlerin de mevcut olduğu görülecektir. İhvan-ı Safa'nın söylemlerinden bir canlının hayatının kolaylaşması için Allah'ın ona ilk yarattığı anda bazı lütufları sağladığı anlaşılır. İhvan-ı Safa'nın söylemlerinden hareketle Allah'ın insanı ve hayvanı ilk yarattığı anda onun hayatını kolaylaştıracak şekilde var ettiği anlaşılır. Canlıların bedenlerindeki organ ya da duyulardan hiçbiri zamanla değişikliğe uğrayıp, evrim geçirerek başka bir hale dönüşmez. Evrimciler ise bunun aksini iddia ederler. Onlara göre mutasyon ve doğal seçilim sonucunda insanın vücudunda değişiklikler meydana gelir ve bu değişen organlar gelişerek farklı işlevler kazanarak başka hallere bürünür. Bahsedildiği gibi evrim teorsine göre sürüngenlerden kuşlara geçişte kolların kanat haline gelmesi mutasyonlar sonucu sonradan kazanılmış bir özelliktir ve bu mutasyonlar tamamen rastlantı sonucu kendiliğinde gerçekleşir. İhvan-ı Safa'da ise aynı özellik ilk yaratma esnasında Allah'ın inayeti sonucu o canlıya verilmiştir.

Evrimciler türlerin birbirine dönüşmesi esnasında iki türün de özelliklerini barındıran ara türlerin meydana geldiğini iddia ederler. Dolayısıyla karadan havaya geçişte bazı kuş tülerini geçiş türü olarak görürler.[257] Archaeopteryx bunun ilk örneğidir.

---

[255]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss 49-53
[256]Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 2/159
[257]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss. 60-61

> "Archaeopteryx adı verilen 150 milyon yıl yaşındaki bu fosil karadan havaya geçişin en önemli kanıtıdır. Çünkü evrimciler bu canlının iskelet yapısını Velociraptor ve Dromeosaur adı verilen küçük yapılı dinazorlara benzetirler. Bu yüzden bu canlının dinozor-kuş bağlantısını sağlayan ara geçiş formu olduğunu iddia ederler.[258] Archaeopteryx'in kuş gibi tüyleriyle kuşlara, dişleri ve pençeleri ile sürüngenlere benzer."[259]

Evrimcilerdeki ara geçiş formuna başka bir örnek daha verecek olursak; evrimcilere göre Neanderthaller adı verine ilkel insan türü, maymundan insana geçiş sürecinde bir ara geçiş formudur.[260] Darwin'e göre sürekli bir yüzeyin farklı kesimlerinde iki ya da daha fazla çeşit oluştuğunda aynı zamanda ara alanlarda da ara çeşitler oluşur; ancak bu türlerin varlık süresi hep olageldiği gibi çok kısa sürer. Ona göre ara çeşitler gerçekten de ara alanlarda türleri birbirine ulaştıran çeşitlerden daha az sayıda bulunurlar. [261] Ayrıca Darwin teorisinin en temel taşı olan doğal seleksiyonun geçiş türlerini yok ettiğini; fakat bu geçiş türlerinin bir zamanlar yeryüzünde yaşadığını da belirtir.[262]

İhvan-ı Safa ise, türlerin genel özelliklerini dikkate alarak yeryüzündeki varlıkları sınıflara ayırmıştır; madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi. Her sınıfa da âlem ismini vermişlerdir. Bu âlemler arasında bir önceki âlemi sonrakine bağlayan ara türler belirlemişlerdir. Bu ara türler her iki âlemin de özelliklerini kendinde barındırır. Evrimcilere göre bir tür başka bir türe dönüştüğü zaman bu dönüşüm aşamasında ara formlar oluşturur. Bu ara formalar her iki türün özelliklerini de kendisinde barındırır. Görüldüğü gibi bu açıdan İhvan-ı Safa ve evrimciler arasında bir benzerlik kurulabilir; ama İhvan-ı Safa hiçbir zaman türlerin birbirine dönüşmesinden bahsetmez. Ancak onlar türler arasında yakınlıktan dolayı ara formlar belirlerler. Mesela üksus(sarmaşık), bedensel açıdan bitkiye benzer; çünkü kökü topraktadır. Ancak ağaç yaprakları, bitki dalları üzerinde hareket ederek onlardan beslenen kurtçuklara benzediğinden dolayı nefsi hayvansaldır. Evrim teorisinde türlerin birbirine dönüşmesi esnasında oluşan geçiş formları her iki türün de özelliklerini taşır. Mesela yukarıda açıklaması yapılan Archaeopteryx, kuş gibi tüyleriyle kuşlara, dişeri ve pençeleriyle sürüngenlere benzer .

Evrim teorisine göre insan, maymun akrabalarından 4-10 milyon yıl önce ayrılarak oluşmuştur. Onlara göre insanın ataları sırasıyla şu şekildedir:

---

[258]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss. 60-61
[259]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 197
[260]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 140
[261]Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 252
[262]Taslaman, *Evrim, Felsefe ve Tanrı*, s. 190

Australopithecus (güney afrika maymunu), Homo Habilis (alet kullanan insan), Homo Erectus (dik yürüyen insan), Arhaic Homo Sapiens (eski modern insan), Homo Sapiens Sapiens (modern insan). Evrimcilere göre insanın ilk atası olan Australopithecuslar, maymunumsu özellikleri ağır basan; ancak bununla beraber insansı bir takım özellikler de taşıyan bir yaratıktır. Zamanla Australopithecuslar'ın bir kısmının soyu tükenmiş, bir kısmı ise evrimleşerek Homo (insan) serisine dönüşmüştür. Homo serisinde ise diğerlerinin aksine insansı özellikler daha ağır basar. Özellikle Homo Erectus ve ondan sonrakiler günümüz insanının neredeyse aynı özelliklerini taşırlar.[263] Darwin ve erken dönem evrimcilerine göre Afrika'da savanalarda yaşayan maymunlar yüksek otların üzerlerinden bakmak için boyunlarını uzatmışlar, böylece iki ayaklılık oluşmuştur. Günümüz evrimcilerine göre ise maymun ve insanın atası yaratıklarlar eskiden bir ormanda beraber yaşamışlardır. Ormanlık alanların küçülmesiyle beraber bir kısmı açık alana geçmiş ve adaptasyon sonucunda iki ayklılık doğmuştur. Böylece ağaçlardaki maymunlarla, açık alandaki iki ayaklı insanlar arasındaki makas açılmış ve ikisi de kendi yönlerinde evrimleşmişlerdir.[264] Daha evvelde bahsedildiği gibi evrimcilere göre Neanderthal ırkı maymunlar ve insanlar arasında bir ara geçiş formu olarak kabul edilir.

İhvan-ı Safa'ya göre ise insanlığı izleyen hayvanlığın son mertebesindekiler insan ile farklı açılardan benzerlik gösterirler. Mesela maymun vücut şekliyle ve eğitim-öğretimi kabul etme açısından benzerlik gösterirken, at ve evcil kuşlar ise nefsani huylarıyla, fil de zekasıyla, papağan ve bülbül sesleriyle benzerlik gösterirler. Ayrıca cisimsel formu ile insan şekli arasındaki benzerlikten ötürü maymunun nefsi de insanın nefsini taklit edebilir. İhvan'a göre türler arasında bir yakınlık bulunur ve bundan ötürü ara türler meydana gelir; ancak bu ara türler asla başka bir türe dönüşmez. Her türün bireyi kendi içerisinde kademeli bir şekilde ilerleme katederek kemale erer. Yani her tür kendi içinde daha yetkinlerini vermek için evrimleşir(aktüel evrim). Ayrıca her tür kendi içerisinde sınırsız bir şekilde evrimleşebildiği halde asla başka bir türe dönüşmez. Bu da bize İhvan-ı Safa'nın türlerin sabitliğine inandığını gösterir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; İhvan-ı Safa, evrimciler gibi insanın maymundan evrimleşerek oluştuğunu ve maymunların insanın atası olduğunu söylemezler. Onlar sadece maymunların ve bazı hayvanların mertebelerinden dolayı

[263]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 90
[264] Yahya, *Evrim Aldatmacası*, ss.124-125

insanlarla benzer özelliklere sahip olduğunu söylerler. Hatta onlara göre bir fil ve at, insana maymundan daha fazla benzer. Bu da İhvan'ın bu benzerliği evrimciler gibi suretler üzerinde kurmadığını, aksine nefsani özelliklere göre benzerliği kurduğunu gösterir. Bu konuyla ilgili İhvan-ı Safa, şu açıklamayı da yapar; varolan bütün hayvanlar kendi cinslerinin suretlerini ve türlerinin şekillerini fertlerinde korurlar. Onlara göre bir devenin rahiminden bir tayın, bir ineğin rahiminden oğlağın, bir devekuşunun yumurtasından turnanın, bir güvercinin yumurtasından tavuğun çıktığı görülmez. Anlaşıldığı üzere onlar türlerin birbirine dönüşümünü mümkün görmezler. Evrim teorisindeki gibi bir maymunun insana, bir sürüngenin kuşa dönüştüğünü iddia etmezler.

Darwin'in doğal seçilim teorisine göre koşulların farklı hale gelmesi organizmalarda değişiklikler meydana getirir, bunun sonucunda organizmalar yaşamlarını sürdürmek için uyarlamaya yönelik yeni zorlamalarla karşılaşırlar. Organizmanın ortama uygun olup olmamasına bağlı olarak yaşam mücadelesi aracılığıyla uyarlanmayı daha iyi yapan bireyler otomatik olarak seçilir, aynı avantajlardan yoksun olan bireyler ise elenir.[265]

İhvan-ı Safa'nın felsefesine bakıldığında Darwin'in doğal seçilim fikriyle ortak olarak hayatta kalma mücadelesi olduğu görülecektir. Onlara göre hayvanlar arasında üstünlük bakımında farklı dereceler vardır. Ancak onların her birinin varlığı hayat, ölüm, yokluk, varlık, oluş ve bozuluşta aynı derecededir. Onlar oluş ile art arda gelince ve hepsi bozuluştan bir defada uzak kalınca, öncekinin yerine onun halifesi olan, suretini koruyan, konumuna varis olan ve mertebesini hak eden kimse geçince soyu kesilmez, haberleri unutulmaz, kendisine uygun yeri ve bilinen mekanı kaybolmaz. Çünkü onlara göre her mekan kendisine bilkuvve benzeyen mevcut şeylerle doludur. O yerinde olduğu sürece sakinlerinden ayrılmış değildir. Hava hayvanları uçuşta kaldığı sürece hava onlardan mahrum değildir. Toprak kendi oluşunda olduğu sürece sakinlerinden uzaklaşmış değildir.[266] İhvan'ın bu açıklamalarından da anlaşılıyor ki hayat kavgasında öne geçen yani yetkinleşen, diğerinden daha liyakatli olan, ötekine göre kuvvetli olan diğerinin yerine geçince ötekisinin soyu kesilmez, bu hayattaki yeri, doğadaki mekanı kaybolmaz. Ancak yetkinleşen, kuvvetli olan, liyakatli olan mertebe

---

[265]Tort, *Darwin ve Evrimin Bilimi*, ss. 62-63
[266] Karaman (ed.), *İhvan-ı Safa Risaleleri*, s. 5/106

bakımından diğerinden daha üstün konuma gelir. Evrim teorisine göre ise yaşam mücadelesinde geride kalan yaşama hakkını zamanla kaybeder, nesli tükenir. Ancak bu mücadelede kabiliyetli ve liyakatli olan neslini devam ettirir ve vücut yapıları daha mükemmele doğru tekamül eder. İhvan-ı Safa, hayvanları dört kısma ayırmış ve her kısımdaki hayvanlardan bazılarını yiyen bazılarını da yenilen olarak görmüştür. Hayvanlar arasındaki bu durum hayatta kalma mücadelesini de baraberinde getirir.

Darwine göre tüm canlılar doğal seçilim aracılığıyla tek hücreden evrimleşerek günümüze kadar gelmiştir.[267] Darwin'e göre türlerin kökenini inceleyen ve örgenli varlıkların karşılıklı yakınlıklarını, embriyolojik uyarlılıklarını, coğrafi dağılımlarını, yerbilimsel olarak ard arda sıralanışını ve daha başka benzer olguları gözlemleyen bir doğabilimci, türlerin birbirlerinden bağımsız olarak yaratılmadığını başka türlerden türedikleri sonucuna varır.[268] Darwin, aynı cinsin bütün türlerinin aynı ortak atadan ve aynı türün iki eşeyinin de aynı atadan geldiğini düşünür.[269] Dolayısyla Darwin'de hayvan ve bitkilerde çeşitlilik doğal seçilim aracılığıyla olurken İhvan'a göre Yüce Yaratıcı bitki ve hayvanlardaki her türü birbirinden bağımsız bir şekilde yaratmıştır.

Darwin, türler arasındaki önemsiz görünen küçük bir çok farkın ortaya çıkmasında iklimin, besinin, vb. doğrudan doğruya bir etkisinin olduğuna dikkat çeker.[270] Darwin'e göre bir organizmada değişme başladığında, bu değişme birkaç kuşak boyunca devam eder. Has buğdayların halen yeni çeşitlerini ürettiğini, uzun yıllardan beri evcil hayvanların hala değişime uğradığını buna örnek olarak göstermiştir. Ona göre bu konuda beslenme bolluğundan ileri gelen boy değiştirmelerinin, beslenmenin niteliğinden kaynaklanan renk değişikliklerinin, iklimin niteliğinden ileri gelen deri ve kürkün kalınlığındaki değişmeler vb. gibi sayılacak birçok değişiklik konusunda hiçbir kuşku duyulamaz. [271] Darwin, bütün kürkçülerin aynı türden hayvanın ne kadar kuzeyde yaşarlarsa kürklerinin o kadar kalın ve o kadar güzel olduğunu bildiğini söyler. O bununla iklimin evcil hayvanların kürkleri üzerinde bir etki yarattığını iddia eder. [272] Anlaşıldığı üzere Darwin türler arasındaki bazı farkların

[267]Yahya, *Evrim Aldatmacası*, s. 266
[268] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 58
[269]Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 232
[270]Charles Darwin, "Doğal Seçme ya da En Uygunların Kalımı" çev. Öner Ünalan, *Evrim ve Tasarım,* ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 38
[271]Darwin, *Türlerin Kökeni*, ss. 63-64
[272]Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 208

iklimin ve beslenmenin farklılaşması sonucu meydana geldiğini düşünür. İklimin bu denli etkisi İhvan-ı Safa'da da görülür. Onlara göre bölgelerin hava şartları, dört rüzgarın hareketine ve bunların yön değiştirmesine, burçların bu bölgeler üzerindeki doğuş yerlerine, yıldızların ışıklarının ufuktan bölge üzerine düşme yerlerine göre değişir. Bu da insan bedenindeki karışımlarının yapısının farklı olmasına sebebiyet verir. İnsan bedenindeki karışımların farklılaşması da yeryüzünde yaşayan toplulukların ahlakının, tabiatının, renklerinin, dillerinin, adetlerinin, düşüncelerinin, inançlarının, davranışlarının, sanatlarının ve yönetim anlayışlarının farklı olmasını sağlar. Buna örnek olarak Habeşlileri, Zencileri ve Hintlileri gösterirler. Onlara göre güneyde ikamet eden bu halkların yaşadığı bölgeye güneş yılda iki defa yaklaştığı için onların bedenlerinin dış yüzeyi yanar, derileri siyahlaşır, saçları kıvırcık olur, kemikleri ve dişleri beyazlaşır ve gözleri iri , burun delikleri geniş ve ağızları büyük olur. Kuzeyde yaşayan halkların ise bunun tam tersi olur. Güneş yörüngesi etrafında dolaşırken bu bölgelerden uzak olduğu için hava soğuk olur ve dolayısıyla bu bölgelerde yaşayanların derileri beyaz, bedenleri nemli, kemikleri ve dişleri kızıl, saçları düz, gözleri de küçük olur. Bununla beraber bu bölgelerde yaşayan insanlar cesaret sahibi olurlar. Anlaşıldığı üzere İhvan-ı Safa'ya göre insanların tabiatları ve ahlakları yaşadıkları bölgelerin toprağına ve havasına göre farklılık gösterir. İklimsel farklılıklar hem insanın bedeninde hem de ahlakında farklı etkiler yaratarak onların çeşitlenmesine sebep olur.

Burada dikkat çeken husus; Darwin türler arasındaki bazı farkların iklimin ve beslenmenin farklılaşması sonucu meydana geldiğini düşünmesidir. Onun evrim teorisinde bu farklar doğal seçilim aracılıyla kalıtsal olarak nesilden nesile aktarılarak yeni türlerin oluşmasına ya da oluşan yeni türlerin özellikleri haline gelmesine sebep olur. Ancak İhvan-ı Safa'da böyle bir durum söz konusu değildir. Onların tekamül anlayışına göre iklimin faklılaşması insan bedenindeki dört unsurun bileşimlerinin farklılaşmasına dolayısıyla insan bedenindeki bazı özelliklerin gelişmesine, karakter yapılarının farklılaşmasına sebep olur. Bunun sonucunda bu özellikler türlerin dönüşümüne dolayısıyla yeni türlerin oluşumuna sebebiyet vermez. Anlaşıldığı gibi beslenmenin ve iklimin bu denli etkisi her ikisinin felsefelerinde farklı şekillerde vuku bulur.

Darwin'in doğal seçme kuramıyla iddia ettiği en uygunların hayatta kaldığı görüşünün temelinde yer alan ilkeye göre yararlı değişim gösteren ve süreklilik kazanan

canlı varolma mücadelesini kazanmış ve geleceğe daha fazla döl bırakmış olur. Darwin'e göre varolma savaşı, tüm örgenleşmiş varlıkların büyük bir hızla çoğalma eğiliminde olmalarından kaynaklı meydana gelir. O'na göre yaşamın olağan süresi boyunca birçok yumurta ya da birçok tohum üreten her birey, yaşamının herhangi bir döneminde ya da herhangi bir mevsim süresinde yok olmalıdır. Aksi takdirde döllerin sayısı o kadar çok artar ki hiçbir ülke onları besleyemez. Bu yüzden Darwin, aynı türlerin bireyleri arasında ya da türler arasında yaşamda kalabilmek için bir varolma savaşının olduğunu düşünür. Ona göre eğer bu tarz bir varolma savaşı olmasaydı yeryüzü bir tek çiftin dölleriyle kısa zamanda dolup taşardı. Anlaşıldığı üzere Darwin bitkilerin ve hayvanların geometrik bir ilerleme uyarınca çoğalma eğiliminde olduklarını ve bunun ancak bu canlıların yaşamlarının herhangi bir döneminde bireylerin yok olmasıyla duracağını, aksi halde bu canlıların bütün ülkeleri kapsayacak şekilde çoğalacaklarını düşünür. Buna örnek olarak büyükbaş hayvanların her yıl büyük bir kısmının bizim beslenmemiz için kesildiğini ve böylece genel bir yok olma içerisinde olduklarını gösterir.[273] Ayrıca Darwin'e göre bütün örgenlenmiş varlıklar doğa ekonomisinde sahipsiz yerleri ele geçirmek, boşlukları doldurmak için savaşırlar. Dolayısıyla bir tür rakipleri kadar hızlı değişmezse ve yetkinleşmezse yok olmak zorundadır.[274]

İhvan-ı Safa, ise canlıların bu denli çoğalma eğiliminde olmalarını genel bir menfaate bağlamıştır. Onlara göre noksan hayvani nefisler, tam yaratılışlı hayvani nefsilerin besin maddesi olması ve onların en uzun süre boyunca hayatta kalmaları ve nesillerinin devam ettirmeleri içindir. Çünkü onlara göre şahısların maddesi daima erime ve çözülme halindedir. Bu yüzden şahıslardan çözülüp kopan şeyin yerine geçmesi için hayvanların birbirini yemesi gerekir. Onlara göre eğer böyle olmamış olsaydı asırların geçip giden her gününde yeryüzü, denizlerin dibi ve nehirlerin içi hayvanların çürümüş leşleriyle dolup taşardı. Bu durum hastalıkların çoğalmasına, diğer canlıların helak olmasına sebebiyet verirdi. Ayrıca onlara göre Allah her canlıyı bir yarar üzerine yaratmıştır. Allah canlıları birbirini yiyen özellikte yaratmamış olsaydı bazı hayvanlar faydasız ve boş yere yaratılmış olacaktı. Anlaşıldığı gibi Darwin'in

---

[273] Darwin, *Türlerin Kökeni*, ss. 125-130
[274] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 170

evrim teorisinde yer alan ilkeler Tanrı'dan bağımsız bir şekilde doğanın kanunlarına dayanırken, İhvan'ın tekamül anlayışı ise Yaratıcı'nın koymuş olduğu yasalara dayanır.

Darwin'e göre her türe özgü türsel içgüdü o türe yararlıdır ve bu içgüdü hiçbir zaman salt başka türlerin çıkarı için bu türe verilmemiştir. Ancak Darwin, yaprakbiti hayvanını örnek vererek bazı hayvanların başka hayvanlara yarar sağlamak için iş yaptığını gözlemlediğini de söylemiştir. Bu hayvan salgıladığı tatlı sıvıyı kendi rızası ile karıncalara bırakarak onların faydalanmalarını sağlamıştır.[275] Ancak Darwin'e göre her ne kadar bazı hayvanlar sık sık başka hayvanların içgüdülerinden yarar sağlasalar da hiçbir içgüdü öteki hayvanların yararı için türememiştir.[276] Darwin'in kuramının temel taşı olan doğal sekleksiyon, canlılar arasındaki yaşam mücadelesi sonucu oluşan rekabete dayanır. Bu rekabet sonucunda en uygun olanların hayatta kaldığı bir durumda başka canlıların yararının düşünülmesi tamamen olanaksız hale gelir.

Darwin'in aksine İhvan-ı Safa, ayaltı âlemdeki varlıkları hiyerarşik bir şekilde sıralarken alt kademelerde bulunanların üst kademelerdekilerin yararını sağlamak ve onların hizmetinde bulunmak adına yaratıldıklarını ve nihayetinde ayaltı âlemdeki bütün varlıkların sudurun son halkası olan insan için yaratıldıklarını düşünür. İhvan-ı Safa, madenlerin, bitkilerin ve hayvanların her biri bir üst mertebedeki varlıkların hayatını kolaylaştırmak ve hepsinin nihai amacının ise insana hizmet etmek olduğunu belirtir. Ayrıca bu varlık türlerinin her biri kendi içinde kademelere ayrıldığı gibi bu kademelerde yer alan canlılar da bir üst kademede bulunan canlının yararını sağlar. Hatta bu türlerin içinde yer alan varlıkların nefisleri ne kadar çok fayda sağlarlarsa o kadar yüksek mertebelere yükselebiliyorlar. Onlara göre hayvanlardan bir kısmı diğer hayvanların yararını sağlamak için onlara hizmet ederler. Noksan yaratılışlı hayvani nefisler tam yataılışlı olan hayvani nefislere hizmetçi kılınmış ve onların emrine verilmiştir. Bu durum ise noksan hayvani nefsilerin cisimlerinin, kamil nefislerin bedenlerinin besini ve maddesi olması, onların en uzun süre hayatta kalması ve nesillerinin üremesi için olmuş olur. Ayrıca İhvan-ı Safa, hayvani nefislerin de tekamül geçirdiğini ve en üst mertebeye ulaşmaya hak kazanan hayvani nefslerin iyi insanlara hizmet edenlerin olduğunu söyler.

---

[275] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 348
[276] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 386

Darwin, bitkilerdeki biçimsel değişimlerin bir kısmının doğal seçmeden bağımsız olarak, gelişim yasalarına ve parçaların karşılıklı etkileşiminden kaynaklı olabileceğini söyler. Ancak Darwin, bu değişimlerin giderek ilerleyici bir yetkinleşmeye doğru doğuştan bir eğilimin sonucu olduğuna dair hiçbir kesin kanıtın olmadığını belirterek, bu ilerlemenin doğal seçmenin sürekli etkinliğinin zorunlu sonucu olarak meydana geldiğini dile getirir. Darwin'e göre örgenlenme tiplerinin daha üst bir aşamaya yükselişinin en iyi göstergesi organların ulaştıkları uzmanlaşma ve farklılşma derecesidir. İşte bu da Darwin'e göre doğal seçmenin yöneldiği esas hedefi gibi görünür. Ancak o zaman beden parçaları ya da organları çeşitli görevlerini her zaman daha etkin bir biçimde yerine getirebilecek durumda olurlar.[277] Darwin bu konu hakkında başka bir yerde şöyle açıklamalarda bulunur:

> "Bütün örgenleşmiş canlılarda yetkinleşmeye doğru yaratılıştan ve kaçınılmaz bir eğilim olduğuna inanan Lamarck, bu güçlüğü çok iyi sezmiş görünür ve basit ve yeni biçimlerin sürekli olarak kendiliğinden üremelerle yaratıldığını varsayma gibi bir sonuca varmıştır. Bilim henüz bu öğretinin doğruluğunu kanıtlayamamıştır, buna gelecek karar verecektir. Bizim kuramımıza göre, alt organizmaların varolmakta ısrarı hiçbir güçlük gösterir; ancak doğal seçme ya da en uygunların ayak diremesi ilerleyici bir gelişmeyi içermek zorunda değildir, seçme, yalnızca ortaya çıkan ve her bireye varlığının karmaşık ilişkilerinde yararlı olan değişimlere el atar ve onları korur."[278]

Görüldüğü gibi Darwin, bir organın önemli bir yetkinlik düzeyine ulaşmasını doğal seçmenin etkisine bağlar. İhvan-ı Safa, Darwin'in aksine canlılardaki biçimsel değişikliklerin ilerleyici bir yetkinleşmeye doğru doğuştan gelen bir eğilimin ve dış koşulların etkisiyle birlikte gerçekleştiğini düşünür. Ayrıca Darwin burada da belirtmiş olduğu gibi doğal seçmenin ilerleyici bir gelişmeyi içermek zorunda olmadığını iddia eder. Ancak bunun aksine İhvan felsefesinde tekamül hep ileri yönde aksetmişti.

Evrim konusunda İhvan-ı Safa ile modern teoriler arasında benzerlik kurmaya çalışan Seyyid Hüseyin Nasr'a göre, her ikisi de zaman bakımından varoluşu minerallerden başlatırlar ve onların ardından bitkiler ve hayvanlar gelirler. İhvan-ı Safa, sık sık *Risallelerinde* minerallerin elementlerden, bitkilerin minerallerden, hayvanların bitkilerden ve insanın da hayvandan sonra meydana gelmesinin zamana ait olduğunu belirtmiştir.[279] Madenler kısmında açıklandığı gibi madenlerin oluşumu zamansal açıdan diğer varlık türlerinden evveldir. Bunu İhvan-ı Safa, " başka bir şey sebebiyle

[277] Darwin, *Türlerin Kökeni*, ss. 303-304-305
[278] Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 196
[279] Alpyağıl, *Evrim ve Tasarım,* s. 251

var olan her mevcusun varlığı, sebebi olduğu şeyinkinden öncedir" ilkesine bağlar. İhvan felsefesinden nlaşıldığı gibi madenler de tıpkı diğer türler gibi insan hayatını kolaylaştırmak için Yaratıcı tarafından yaratılmışlardır.

2. Psiko-Sosyal Açıdan

Ernst Haeckel, ruhu cisimden ayrı düşünmez ve insanın sahip olduğu maddi ve manevi herşeyin evrimleşme sonucu meydana geldiğini düşünür. Ona göre nasıl ki bedenimiz tekamül ederek omurgalı hayvanların en mükemmeli haline gelmişse ruhumuz da ona uygun olarak tedricen tekamül etmiştir.[280]İhvan-ı Safa'nın bu konudaki görüşlerine daha evvel yer vermiştik. İhvan-ı Safa'ya göre insan inşa edilmiş bir ev gibidir ve insan beden ile nefisten oluşmuştur. Onlara göre beden ve nefis insanın iki parçasıdır. Bu iki parçadan biri olan nefis, öz konumunda ve diğerinden daha üstündür; ikinci parça olan olan beden ise kabuk gibidir. İhvan-ı Safa, insanın bedensel gelişimine bağlı olarak nefsinin, aklının ve düşünme yetisinin de dolaylı bir şekilde geliştiğini belirtir. Bedensel gelişimin her safhasında insanın nefsinin de olgunlaştığını ve sonunda kemale erdiğini, bunun sonucunda da bir takım gerçekleri idrak edebilecek seviyeye geldiğini düşünür.

Herbert spencer, toplumu yaşayan bir organizma gibi görmüş ve toplumun da tıpkı organizma gibi büyüp geliştiğini söylemiştir. Ayrıca bu tür bir büyüme ve gelişme hem organizma hem de toplumdaki kompleksliliği arttırır. Aynı zamanda Herbert Spencer, Darwin'in en güçlü olanın hayatta kalması şeklindeki "doğal seçilim" yasasını topluma da uygulamıştır. Ona göre toplumlar varlıklarını sürdürebilmeleri için güçlü olmaları gerekir.[281] Böylece Herbert Spencer, toplumun evrimsel kanunlarını ortaya koymaya çalışmış ve bir toplumun yaşamı için gerekli olan en temel kuralın en uygun ve güçlü olanın hayatta kalması gerektiğini söylemiştir.[282] Herbert Spencer, biyolojik organizmalar ve toplum arasında kurduğu benzerlikten hareketle toplumların da basitten karmaşığa doğru bir evrim geçirdiğini düşünür. Ona göre toplumlar en nihayetinde yalın ve homojen kabile gruplarından, gelişmiş, bütünleşmiş ve farklılaşmış günümüz modern

---

[280] Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), ss. 225-226
[281]Esra Burcu. "Evrimci Teorinin Sosyolojik Düşünce Üzerindeki Etkileri ve Sosyobiyoloji", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15/Sayı:2, ss. 177-178
[282]Burcu. "Evrimci Teori ve Sosyobiyoloji", s. 180

toplumlarına doğru evrilmiştir.[283] Spencer yine doğadan hareketle bir toplumun düzen ve istkrar içinde olması için bir dengenin gerektiğini söyler. Ona göre toplumsal değişme, toplumsal yapının çeşitli parçaları veya toplum-çevre arasındaki dengenin bozulmasıyla gerçekleşir. Farklılaşan toplumsal parçalar beraberinde yeni ilşkiler getirir. Bunun sonucunda daha karmaşık yapılara evrimleşen insan topluluklarında sisteme uygun olmayanlar ve uyum sağlamayanlar diğer toplulukların rekabeti karşısında zamanla ortadan kaybolacaktır.[284]

İhvan-ı Safa'nın felsefesine bakıldığı zaman aynı değerlendirmeleri devlet için yaptığı görülecektir. Onlara göre her devletin bir başlangıç vakti, yükseleceği bir hedefi ve ulaşacağı bir üst sınırı vardır. Bir devlet en ileri hedeflerine ve en uç noktalarına ulaştıktan sonra eksiklikleri artar ve çökmeye başlar. Bu durum halkın arasında uğursuzluğa ve birbirine yardım etmemeye sebebiyet verir. Böylece güç, kuvvet, ortaya çıkma ve yayılma başka bir topluma geçer. Bütün bunların sonucunda birinci devlet zayıflayana ve ikinci devlet onun yerine geçene kadar her gün güçlenmeye ve artmaya devam eder, diğeri ise zayıflamaya ve eksilmeye yüz tutar. Onlara göre her devlet ve mülk her devir ve asırda bir ümmetten diğerine, bir halktanan diğerine, bir beldeden diğer beldeye geçer. Darwin'nin biyolojide, Herbert Spencer'ın sosyolojide uyguladığı en uygunların ve en güçlülerin hayatta kalma yasasını İhvan-ı Safa'da kendi felsefesine uyguladığı anlaşılır. Çünkü onların anlatımlarında devletlerin rekabet halinde olduğunu birinin zayıflamaya başlamasının ardından diğerinin kademe kademe güçlendiği görülür. Nihayetinden zayıflamaya başlayan devlet her geçen gün güç kaybına uğrayarak kaybolur ve doğan boşluğa yeni bir devlet geçer. Bu da doğada var olan hayat kavgasının bir benzeri gibi anlaşılır.

[283]İsmail Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6/ Sayı:1, 2016, s. 214
[284]Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", s. 215

SONUÇ

Evrim kavramı literatüre sonradan girmiş ve henüz kesin sınırları çizilememiş bir teoriyi ifade etmek için kullanılmıştır. Türkçe'de bu kavrama karşılık kullanılan bir çok kelimeden en yaygını tekamüldür. Ancak tekamül kelimesi evrim anlayışını tam olarak karşılamaz. Çünkü tekamül mükemmelleşmek, tamamlanmak manalarına gelirken evrimin sınırları daha geniş kalır. Evrim ileri yönde olabileceği gibi tersi yönde gerileme de olabilir. Buna karşın tekamül ileri yönde akseden bir anlayışı ifade eder. Evrim anlayışı ile evrim teorisini karıştırmamak gerekir. Çünkü evrim sadece canlı varlıklara has değildir, hayatın her alanına mal olan bir yasa gibidir. Bu yüzden bütün ilimlere konu olmuştur. Müslüman düşünürlerin ortaya koyduğu evrim anlayışı ile Batı'nın sınırlarını çizdiği evrim teorisi benzer olsa da aynı değildir. Müslümanların bu konudaki fikirlerini Kur'an'a bağlı olarak tekamül ekseninde düşünmek gerekir. Bu yüzden İslam Filozoflarının evrim anlayışları mekanik evrim teorisinden ayırmak için tekamül nazariyesi olarak adlandırılmıştır.

İhvan-ı Safa'nın felsefesine bakıldığı zaman bir çeşit evrim fikri olduğu görülecektir. Onların evrim anlayışı ile günümüzdeki modern evrim teorisi arasında ortak paydalar bulunabileceği gibi aralarında ciddi derecede farklar da bulunur. Bunlardan en önemlisi İhvan-ı Safa'nın evrim anlayışının teleolojik ve teolojik olmasıdır. Mekanik evrim anlayışında doğanın yasalarında Tanrının yerini tesadüfi gerekçeler yer alıyorken, İhvan'ın anlayışında kainatın yaratıcısının yasaları işler ve evrim düzeneği İlahi inayete ve Rabbani hikmete dayanır. Onların anlayışına göre evrimin mekanizmaları Allah'ın yaratmış olduğu Akıldan taşan ruhani güçler ve gök cisimleridir. Bunların etkisiyle nesneler dünyasında bir değişim ve dönüşüm sirkülasyonu yaşanır. Onların evrim anlayışlarında varlığa gelmiş her mevcudatın bir gayesi vardır. Bu yüzden İhvan-ı Safa'nın tekamül anlayışı teleolojik bir yapı sergiler. İhvan-ı Safa'nın tekamül nazariyesini, mekanik evrim anlayışından ayıran bir diğer özellik; onlar evrimi sadece bir doğa yasası olarak görmezler, hem canlı hem de cansız varlıklara uygularlar.

İhvan-ı Safa, "sudur"dan hareketle varlıklar arasındaki hiyerarşiyi belirlemiştir. Birden dokuza kadar rakamların sıralandığı gibi varlıkları da birbirinden daha yetkin ve üstün olacak şekilde sıralamıştır. Onlar bu varlıkları ruhani ve cismani ya da tümel ve tikel diye ayırmışlardır. Tümeller oluş ve bozuluşa tabi olmadığı için değişim ve

dönüşüm geçirmezler. Asıl değişim ve dönüşüm tikellerin yani cismani varlıkların bulunduğu âlemdedir. Dört unsurun her biri diğerine dönüşebilir özellikte, nesneler dünyasındaki varlıklar (maden, bitki, hayvan, insan) da dört unsurun bileşiminden meydana geldiği için onlar da dolaylı olarak hem değişim hem de dönüşüm geçirirler. Ancak onlara göre dönüşüm geçiren bu cisimlerin maddeleridir, suretler ise sadece değişim geçirir. Suretler asla dönüşüm geçirmezler; çünkü onlara göre her varlık türü suretini ve şeklini kendi fertlerinde muhafaza eder. Eğer bunun aksi olsaydı ve İhvan-ı Safa, cisimlerin maddeleri gibi suretlerinin de dönüşüm geçirdiğini düşünseydi o zaman türler birbirine dönüşecek ve bir türün kökeni başka bir türden gelmiş olacaktı. Dolayısıyla türler sabit olmayacaktı. Bilindiği gibi İhvan-ı Safa, türlerin sabitliğini savunur. Onlara göre her varlık türü Yaratıcı'nın ilk yaratma esnasında var ettiği gibidir. Sonradan evrim sonucunda ortaya çıkmış bir tür yoktur. Nesneler dünyasındaki varlık türleri arasındaki öncelik ve sonralık ilişkisi tamamen zamansal açıdandır. Bu sıralama evrim teorisindeki gibi türlerin evrimleşmesi sonucu oluşmuş değildir.

İhvan-ı Safa, ayaltı âlem dediği bu oluş ve bozuluş dünyasında meydana gelen her hadiseyi felekler âlemindeki göksel cisimlerin hareketleri esnasında yarattığı etkiye ve bu cisimler arasındaki ilişkiye bağlar. Ayrıca İhvan-ı Safa, yeryüzünde yaşanan oluşumlar için uzun bir zaman gerektiğini ve her oluşan şeyin de aşamalı bir yol katettiğini söyler.

İhvan-ı Safa felsefesinde ayaltı âlemdeki varlıklara hareket veren, onların hareketlerini sonlandıran, onları yöneten Külli Nefsin kuvvetleridir. Ayaltı âlemdeki varlıklar arasında noksandan yetkine doğru giden bir sıralama sözkonusudur. Madenler bitkilerden evvel, bitkiler hayvanlardan evvel, hayvanlar da insanlardan daha evvel yaratılmışlardır. Dolayısıyla bu âlemde insan hayvanlardan daha yetkin, hayvanlar bitkilerden, bitkiler de madenlerden daha yetkindir. Bunun sebebini İhvan-ı Safa, yarar ve düzene bağlamıştır. Madenler, bitkilerin ve diğer canlıların; bitkiler, hayvanların ve insanların; hayvanlar da insanların hayatını kolaylaştırma ve onlara fayda sağlamak için onlardan daha evvel yaratılmışlardır. İhvan-ı Safa, bunun Rabbani inayet ve İlahi hikmet sayesinde böyle gerçekleştiğini düşünür.

Her varlık basit ve eksik bir halde başlar ve aşama aşama ilerleyerek daha olguna ve mükemmele doğru yol alır. Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar âleminden her

birey başlar, yetişir ve en sonunda yetkinleşir. Bu varlıklardan her biri nihai gayelerine ve son sınırlarına ulaşınca hepsi tekrardan teşekkül ettiği şeye (dört unsura) dönüşür. İhvan-ı Safa, bu durumu sadece canlı varlıklar için mümkün görmez, onlara göre cansız olan varlıklar da bu aşamalardan geçerler. Ayrıca her türün bireylerinde kendi aralarında yetkinlik ve tamlık açısından bir derecelendirmesi bulunur. Bu yüzden her tür kendi içerisinde daha yetkinini vermek için çabalar. Onlara göre her tür kendi içerisinde sınırsız bir şeklide evrimleşebilir; ancak bir tür asla başka bir türe dönüşmez. İhvan-ı Safa, her türün kendi suretini ve şeklini özünde muhafaza ettiğini düşünür, dolayısıyla onlar bir zeytin ağacından ceviz ağacının, bir deve rahiminden bir tayın çıktığı kabul etmezler.

Madenlerin başında toprağı takip eden kireç, sonunda ise mantar bulunur. Mantar madenler gibi toprakta oluştuğu halde bitkiler gibi ilkbahar mevsiminde nemli havadan beslenir ve yetişir. Bitkilerin ise başında gübre yeşili bulunur, sonunda da hurma yer alır. Gübre yeşili kayalar ve taşlar üzerinde oluşan toz topraktan ibaret olduğu için madenlere benzer, hurma ise nefsinin bazı özelliklerinden -dişi ve erkek diye ayrılmaları ve bu iki cinsin farklı özellikler sergilemesi, başları kesilince ölmeleri gibi- dolayı hayvanlara benzer. Hayvanların ilk mertebesinde salyangoz, son mertebesinde ise insanlara birçok açıdan benzeyen çeşitli hayvanlar bulunur. Salyangoz tek duyuya sahip olduğu için bitkilere benzer. Hayvanlığın son mertebesinde ise maymun vücut şekliyle, at nefsani huylarıyla, fil zekasıyla, papağan ve bülbül insan seslerini taklit etme yetenekleriyle insanlara benzerler. İhvan-ı Safa'nın bu benzerliği şekil ve suret açısından değil, hayvanların nefsani huylarından hareketle yaptığı anlaşılır. İnsanlığın ilk mertebesinde hayvani nefsi ağır basan, sadece dünya nimetleri peşinde koşan, arzularını tatmin etmekten başka bir şey bilmeyen, sadece dünyaya dair ilimlere merak salan, ahlakı kötü ve fiileri güzel olmayan kişiler bulunur. İnsanlığın son mertebesinde ise kötü işleri ve huyları terkeden, güzel huylar edinmiş ve salih amel işleyen, faydali ilimler peşinde koşan ve öğrendiğiyle amel eden, dinin hükümlerine boyun eğmiş ve nefsi ibadetlerle yoğrulmuş kimseler bulunur. Bu kişiler öldükten sonra nefisleri bilfiil melek haline gelir ve böylece ruhlar âlemindeki melekler arasına dahil olurlar. Anlaşıldığı gibi İhvan-ı Safa, madenlerin sonunu bitkilere, bitkilerin sonunu hayvanlara, hayvanların sonunu da insanlara, insanların sonunu ise meleklere bağlar. İhvan-ı Safa, tüm bu varlıklar arasında her iki âlemi birbirine bağlayan ara türler belirler. Bu ara

türler her iki âlemin özelliklerini kendilerinde barındırırlar. İhvan-ı Safa'nın belirlediği ara türler iki tür arasındaki geçişten meydana gelmemiş; aksine iki türün birbirine yakın olmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Bu ara türler başka türlerden evrimleşerek ortaya çıkmış türler değildir. Allah'ın canlı türlerini ilk yarattığı anda ortaya çıkmış türlerdir. Ayrıca İhvan-ı Safa, bu varlıklar arasındaki tekamüle melekleri de dahil ettiği için onun evrim anlayışı ayüstü âlemi de kapsar. Melekler arasında da derece farkı gören İhvan-ı Safa, onlar arasında da bir yetkinlik düzeyi belirler.

İhvan-ı Safa, insanın bedensel gelişimine ve tekamülüne bağlı olarak nefsinin, aklının ve düşünme yetisinin geliştiğini de söyler. İnsani nefislerin de dereceler halinde sıralandığını söyleyen İhvan-ı Safa, nefsin de tekamül geçirerek yetkinleştiğini düşünür. İnsani nefsinin en alt mertebesinde hayvani özellikleri ağır basan, en üst mertebesinde ise; hayvani nefsinin isteklerinden sıyrılan, dinin emir ve hükümlerine göre yaşamış, ibadetlerden yorgun düşmüş, meleklerin mertebesine yükselmeye hak kazanmış nefisler bulur. Nefisleri mertebelere ayıran İhvan-ı Safa; madenler, bitkiler ve hayvanlara ait olan nefsilerin tekamüllerinin ancak bu alemde gerçekleşebileceğini düşünürken, insan nefsinin tekamül ederek ayüstü aleme intikal edebileceğini söyler.

İhvan-ı Safa, insan nefsinin tekamül geçirdiğini yani psikolojik açıdan evrimleşitiğini düşünür. Tıpkı bunun gibi insanın sosyal açıdan da evrim geçirdiğini ileri sürer. İhvan-ı Safa, nasıl ki ayaltı âlemdeki varlıkların doğup, büyüyüp, öldüklerini düşünüyorsa aynı şekilde devletlerin ve toplumların da aynı süreci geçirdiklerini düşünür ve onlara göre güç, hükümranlık her devirde bir toplumdan diğerine geçer. Bununla beraber uzun zamanlar içerisinde yeryüzünde de bir değişim ve dönüşüm yaşanır: Harap yerler yerleşik, yerleşik yerler harap hale gelir; denizler dağ, dağlar da denizlere dönüşür. Bu değişim ve dönüşüm ise gök cisimlerinin devirleri esnasındaki hareketlerine göre gerçekleşir. İhvan-ı Safa, yer yüzündeki iklimsel değişiklikleri yıldızların hareketlerine bağlar. Farklı hava şartlarına bağlı olarak insan bedenindeki bileşimlerin yapısı da değişkenlik gösterir. İnsan bedenindeki bu denli farklılaşma da onların ahlakının, adetlerinin, dillerinin, renklerinin, inançlarının, sanatlarının başkalaşmasına sebep olur. Bütün bunlar dışında İhvan-ı Safa, anne karnındaki ceninin, doğuma kadar gelişimini yıldızların etkisi altında sürdürdüğünü söyler. Hatta İhvan-ı Safa, doğumdan sonra 40 yıl boyunca yine gök cisimlerinin bu etkilerini sürdürdüklerini düşünür. Böylece insan gök cisimlerinin etkisi altında tekamülünü gerçekleştirir.

İhvan-ı Safa, dinlerin de değişim geçirerek evrimleştiklerini düşünür. Ancak dinin değişen bir tarafı olduğu kadar her ilahi dinin özünde bulunan temel değişmez esasları da bulunur. Allah'a ve ahiret gününe iman gibi esaslar değişmez iken emir ve yasaklar değişen tarafta bulunur. İhvan-ı Safa, dinlerdeki değişimleri, varlıklardaki madde ve suretten hareketle açıklamıştır. Onlar, suretler çözülüp yok olduğunda onun yerini başkasının aldığını dolayısıyla maddelerin aynı kaldığını suretlerin sürekli değişim geçirdiğini düşünürler.

Evrim teorisine göre yeryüzünde ilk canlı tesadüfler sonucu oluşmuşken, İhvan-ı Safa anlayışına göre ilk canlı Allah'ın yaratması sonucunda dört unsurun birleşmesiyle meydana gelmiştir. Evrim teorisine göre canlılardaki çeşitlilik doğal seleksiyon ve mutasyonlar sonucunda türlerin birbirine dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak İhvan-ı Safa anlayışına göre Allah her türü birbirinden bağımsız bir şeklide yaratmıştır ve bir tür asla başka bir türe dönüşmeksizin kendi içerisinde tekamül eder. Her iki anlayışa göre su hayvanları kara hayvanlarından daha evvel yaratılmışlardır ve dolayısıyla karadaki hayvanlar suda yaşayanlara göre daha yetkindirler. Ayrıca hem evrim teorisinde hem İhvan'ın anlayışında noksan hayvanlar tam yaratılışlı hayvanlardan daha evvel oluşmuşlardır.

Darwin de İhvan-ı Safa gibi türler arasında ara formlar belirlermiştir. Ancak İhvan'ın anlayışına göre bu ara formları her iki âlemin yakınlığından dolayı oluşmuşken Darwin'in evrim teorisine göre türlerin dönüşümleri esnasında bu geçiş formları oluşmuştur.

Evrim teorisinde gerileme sonucu bireylerde yoksun kalmış organların güdükleştiği iddiasına karşın İhvan-ı Safa, Allah'ın hiçbir canlıya işe yaramayacağı bir duyu ve organ vermediğini düşünür. Bununla beraber İhvan-ı Safa, canlıların ilk yaratıldığı anda onların hayatlarını kolaylaştıracak şeklide yarattıldıklarını söyler. Bunun aksine evrim teorisi, canlıların vücutlarındaki uzuvların zamanla mutasyonlar ve doğal seçilim sayesinde evrimleştiklerini iddia eder. Darwin insanlarla maymunların aynı atadan türediklerini ileri sürer. İhvan-ı Safa, maymunlar ile insanlar arasında vücut şekilleri açısından bir benzerlik kurar; ama maymunlarla insanların aynı atadan geldikleriyle ilgili herhangi bir söylemde bulunmaz.

Evrim teorisine göre yaşam mücadelesinde mağlup olan yaşama hakkını kaybeder ve böylece nesli tükenir. İhvan-ı Safa, anlayışına göre hayvanlar arasında da yetkinleşme açısından bir mücadele var; ama bu mücadele hayatta kalmak için değil daha liyakatli daha yetkin olmak için sürdürülen bir çabadır. Ancak bunun sonucunda öne geçen daha üstün konuma geçer, geride kalanın ise soyu kesilmez, aksine varlıklar arasındaki yerini devam ettirir. Darwin'e göre bu tarz bir hayat kavgası olmasaydı tek bir canlı yeryüzünün her yerini kaplayacak kadar çoğalabilirdi. Aynı durumu değerlendiren İhvan-ı Safa'ya göre ise, eğer canlılar birbirini yiyecek şekilde yaratılmamış olsaydı; her geçen gün yeryüzü bu canlıların çürümüş leşleriyle dolup taşardı.

Ernst Heackel, bedenimizin tekamül geçirerek mükemmel bir hale geldiği gibi ruhumuzda buna bağlı olarak aşamalı bir şekilde tekamül ettiğini düşünür. Aynı anlayış İhvan-ı Safa felsefesinde de bulunur. Onlara göre bedensel gelişime bağlı olarak nefis, akıl ve düşünce de tekamül eder. Yani her ikisi de ruhsal tekamülü mümkün görür ve bunu bedensel gelişime bağlar.

Herbert Spencer, toplumu bir organizma gibi düşünmüş ve onun da büyüyüp gelişerek evrim geçirdiğini söyler. Onun evrim görüşüne göre bu gelişme ve büyüme toplumlardaki kompleksliliği arttırmıştır. Bunun sonucunda toplumlar arasında bir rekabet meydana gelmiş ve tıpkı doğal seçilim gibi güçlü ve kuvvetli olan hayatta kalmıştır. İhvan-ı Safa'nın sosyolojik evrim anlayışında devletlerin ve toplulukların da rekabet halinde olduğu anlaşılır. Çünkü onların görüşlerine göre her devlet tıpkı bir canlı gibi doğup, büyüyüp, gelişir ve sonunda ulaşabileceği en üst sınıra ulaştıktan sonra da çökmeye başlar. Bu aşamalarda devletlerden bir zayıflayıp her geçen gün güç kaybederken bir diğeri onun yerine geçmek için her gün güçlenir. Nihayetinde çöken devletin yerine yenisi geçer ve böylece hükümranlık bir topluluktan diğerine intikal eder.

KAYNAKÇA

Alpyağıl, Recep. Evrim ve Tasarım. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Ateş, Süleyman. “Kur’an-ı Kerim’e Göre Evrim Teorisi”, *Evrim ve Tasarım,* (Recep Alpyağıl ed.). İstanbul: İz Yayıncılık,2013.

Bayraktar, Mehmet. “Tekamül Nazariyesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 40. Cilt/337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Bayraktar, Mehmet. *İslamda Evrimci Yaratılış Teorisi.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.

Bektaş, Ali Sinan. “Charles Darwın’in Evrim Anlayışı İle Henrı Bergson’un Yaratıcı Tekâmül Anlayışının Mukayesesi”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Burcu, Esra. “Evrimci Teorinin Sosyolojik Düşünce Üzerindeki Etkileri ve Sosyobiyoloji”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15/Sayı:2 Ss. 175-186

Cahız, “Mutasyonların Aktarılması” çev. Fatih Özgökman, *Evrim ve Tasarım,* ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Çağlayan, Harun. “Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış”, *İhya: Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6/Sayı:2, Temmuz 2020

Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü . İstanbul: Paradigma Yayıncılık,1999.

Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvan-ı Safa’nın Dini ve İdeolojik Söylemi.* Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni.* Ankara: Onur Yayınları, 2017.

Darwin, Charles. “Doğal Seçme ya da En Uygunların Kalımı” çev. Öner Ünalan, *Evrim ve Tasarım* (Recep Alpyağıl ed.) . İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Demircioğlu, Aytekin. *İbn Haldun’un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı.* İstanbul: Gece Kitaplığı, 2015.

Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Duralı, Ş. Teoman. *Hayatın Anatomisi Canlılar Bilimi Evrim ve Ötesi.* İstanbul: Dergah Yayınları,2020.

Dursunoğlu, İsmail. “Sosyal Darwinizm”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6/ Sayı:1, 2016

Ebu Reyhan Biruni, “Jeolojik Zaman ve Tabiat Hatası” çev. Ahsen Batur, *Evrim ve Tasarım*, ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Filiz, Şahin. *İlk İslam Hümanistleri-İhvan-ı Safa Topluluğu ve İnsan Felsefesi.* Konya: Onbir Eylül Yayınları, 2002.

Gürbüz, Ali. *Darwin ve Tekamül Nazariyesi*. İstanbul: Çiçek Neşriyat,1980.

Genç, H. Mustafa. *Yaratılış ve Evrim Teorileri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1985.

Hararı, YuvalNoah. *Hayvanlardan Tanrılara Sapıens*. İstanbul: Kolektif Kitap, 2017.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

İbn Miskeveyh, “Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve Birbiriyle Olan İlişkileri” nşr. Salih Udayme, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri,* ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

İhvan-ı Safa. *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 4* (Abdullah Karaman ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

İhvan-ı Safa. *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 3* (Abdullah Karaman ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

İhvan-ı Safa. *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 5* (Abdullah Karaman ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

İhvan-ı Safa. *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 2* (Abdullah Karaman ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.

İhvan-ı Safa. *İhvan-ı Safa Risaleleri/ Cilt 1* (Abdullah Karaman ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

İzmirli, Celaleddin. *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslamdaTekamül Nazariyesi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1949.

Onay, Hamdi. *İhvan-ı Safa’da Varlık Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

Shanavas, T.O. “Darwin Öncesi Müslümanlar ve Evrim Teorisi” çev. Metin Demir, *Evrim ve Tasarım* (Recep Alpyağıl ed.). İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Sunar, Cavit. *İslam Felsefesi Dersleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi Felsefeve Tanrı.* İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2009.

Toltay, Okay. "Evrim Teorisİ-Tekamül Nazariyesi Darwin Patentli midir?". *Akademya:Fikir-İlim-Sanat Dergisi*, 14 Eylül 2017, 3. Dönem, 1. Sayı.

Tort, Patrick. *Darwin ve Evrimin Bilimi* (çev. Ömer Aygün). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Uysal, Enver. "İhvan-ı Safa", *TDV İslam Ansiklopedisi.* Ankara: TDV Yayınları, 22. Cilt/1, 2011.

Uysal, Enver. *Örnek Metinlerle İhvan-ı Safa ve İbn Sina Felsefesi*. Bursa:Emin Yayınları, 2013.

Uysal, Enver. *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Âlem.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Ülken, Hilmi Ziya. *Varlık ve Oluş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

Yahya, Harun. *Evrim Aldatmacası.* İstanbul: Vural Yayıncılık, 1997.